

Микола Чернявський

III. ПРОЗА

Творчі сили свої Чернявський віддавав у більшій мірі поезії, ніж прозі, особливо в перші роки своєї літературної роботи. Але дедалі, то чим-раз частіше й частіше брався він і за перо прозаїка, аж поки заняла проза на його творчому полі стільки місця, як і поезія.

Живий, вдумливий, вражливий на кожну подію людського життя й на всяке явище природи, Чернявський писав багато і про все, що ставало перед ним і могло служити об'єктом художнього відображення. У виборі тем ніколи не було у його ніякого силування, ніякого упередження, наперед облюбованої ситуації, як і в обробленні ніякої вишуканости, жадної рафінерії. Теми йшли до письменника певно самі, і він брав їх там, де вони йому зразу траплялись — в різних місцях його перебування, з усякого часу, з життя найрізноманітніших суспільних верстов, — і все те обробляв він з однаковою нильністю, глибокою вдумливістю і любов'ю. Буваючи Чернявський в різних місцях України, мав змогу приглянутися до різних людей, у їхньому постійному оточенні, і за довгий час своєї письменницької діяльності вивести їх перед очі читачеві, як цілу галерею типів і характерів нашої недавньої минувшини, як представників класових угруповань України переважно початку ХХ століття¹).

Спробуймо розглянути найперше з цього погляду прозу Чернявського: про кого саме він пише, хто, які саме суспільні групи були об'єктом його письменницької уваги? Такий розгляд творів Чернявського повинен наблизити нас і до вирішення питання про становище його в українській літературі взагалі і показати міру спостережливости його і рямці його творчости. З перегляду прози Чернявського, друкованої від 1902-го року по різних періодичних виданнях, в неперіодичних збірниках та альманахах і окремими книжками, виходить, що він писав оповідання й повісті в більшій чи меншій мірі і з життя селянського, і з життя робітників на виробництвах, і з життя великої й дрібної буржуазії — поміщиків, духовенства, чиновників, різних гатунків інтелігенції і навіть з життя покидьків буржуазного суспільства.

¹) До того - ж треба зазначити, що Чернявський більш як 30 років пише прозу (так само як і поезії) і хоч перше оповідання було надруковане року 1902-го („Під похилою вербою“ в „Київськ. старині“), але писати їх він почав ще перед 1895 роком, як це видно з поставлених під ранніми оповіданнями дат та з його автобіографічних признань.

Почати з селян. В присвячених їм оповіданнях Чернявський торкається найперше спільної всім шарам українського селянства болячки, того загально-мужицького лиха — безземелля, що найтяжче відчувалось в кінці XIX і на початку XX століття і що підготувало ґрунт для селянських повстань перед революцією 1905 року і в момент самої революції. В оповіданні „Вода прибуває¹⁾ за землею тужить, напр., селянин середнього достатку, батуринський козак Максим, нарікаючи на поміщика, який не хоче давати селянам землі в оренду: „Раніш, було, йдеш мимо панського двору“, говорить він, — „то пан і гукає: Максиме Петровичу, Максиме Петровичу! А зайдіть сюди... Здорові були!.. Підійдеш: здрастуйте й вам.— Чи ви вже знашли де собі земельки, чи може-б у мене вибрали собі?... Дам я зерна, дам землі,— оріть собі дві десятини, мені — одну.— Та я вже й так набрався, пане! — То я накину по мірці зерна на десятину... От і береш, було. Єсть над чим і робити, єсть з-за чого й клопотатись. А тепер ти прийдеш до пана, кланяєшся: Чи не дасте, пане, хоч десятинки земельки? — Ге, каже, уже Пилип та Кузьма забрали, немає вільної... прохаш, кланяєшся: та може ще яка хоч завалаяца десятинка зосталася... Будьте ласкаві... — Ну, каже, як виореш три десятини, засієш своїм зерном, скошиш і звезеш мені дві десятини, а собі одну, то бери!.. Оттаке-то...²⁾ У дальших репліках правобережного селянина Максима брешуть навіть нотки класового відношення до пана, видно цілковите розуміння протилежних позицій пана і мужика і ясну, хоч і гірку оцінку справжнього становища одного й другого на крайніх щаблях економічної й соціальної драбини. „Єсть у нас такі дурні,— говорить Максим далі,— думають, що як осе наїхали з губернії якісь паничі статисти чи що, так будієм нарізка буде... І не думайте, кажу їм, і не сподівайтесь! Ніколи сього не буде. Хто собі ворог? Ніколи пани у панів не одберуть землі...³⁾ І далі: „Світле місто Батурин (каже дивлючись на його Максим) — світле воно для панів, гарне! Тут не жити їм, а раювати: широко, просторо! А мужикам — о, як тісно... От їздили вже з його в Томське й на Амур, та назад і повертались“. Скрізь тісно, скрізь важко жити...⁴⁾ Те-ж саме „лихо мужицьке“ давить і лівобережного селянина й степовика. В оповіданні „Богові невідомому“⁵⁾ Чернявський показує це лихо з того-ж погляду протилежності інтересів панських і мужицьких. Химерний пан Оврюк насипає на полі, в межах величезного свого мастку, грандіозну могилу „богові невідомому“ на знак своєї віри в нього, в пам'ять того моменту, коли він прийшов до висновку, що таки „єсть бог!“ Цей химерний філософ чи просто містик хоче зробити свою могилу „непорушним символом стремління душі людської до ідеалу, до бога“, а колишні селяни, насипаючи в вільні від своєї роботи години ту могилу, думають своє: вони хотять

1) „Рада“ 1908; збірка „Богові невідомому і інші оповідання“, Київ-Львів, 1913.

2) Збірка „Богові невідомому“, стор. 186.

3) Там-же сторн. 187.

4) Там-же сторн. 189-190.

5) Збірка „Богові невідомому і інші оповідання“ Київ-Львів, 1913; „Повісті й оповідання“, книжка 3. „Темрява“. Ювілейне видання. Херсон 1920.

добути зайвий клопоть землі, якої у їх обмаль, бо пан Оврюк „платить за роботу не грішми, а землею — нарізає людям шматки з свого степу, по краях його“. Селяни навіть і не нарікають на пана за те, що він ради своєї дивовижної ідеї землю переводить, вони з охотою її копають, возять і насипають і не шкодують сили, не потурають, що вона важка. „Важка, та нам любя“, говорить один із їх, — „вік-би копав її, щоб більше собі й дітям придбати“¹⁾.

Той-же мотив і в тому-ж розрізі маємо і в повісті „Весняна повідь“²⁾; і тут те саме лихо — безземелля, і тут селяни мріють про землю і намагаються добути шматок тієї „святої“, і тут уся земля у пана, а з мужика за користування нею „луплять (оренду) як за рідного батька“. Ситуація політична, що правда тут інша: зайшов 1905 рік, почалися аграрні розрухи, революційно настроєні селяни вже лагодяться забрати у панів землю, замість мріяти про неї, наймати чи купувати (відробляти) тую землю, як це ми бачили в згаданих вище оповіданнях. „Чого дивитись на других? Не хотять, то ми й сами зробимо“, говорять тут привідці. — „Не хотять Амосовці, змовимось з Степанівцями, однаково й тим землі треба... Воно коли-б увесь кут зговорився, та узав усіх панів в лабети, то це добре було-б... Усіх би їх глитаек у жменю взяти: Амосенка, Полупаєнка, Шрама, Бордоноса...“³⁾. В розмові з сином поміщиці Трублаєвичевої рішучіші селяни (також переважно „середняки“ як і в згаданих уже оповіданнях) так і поставили питання про відібрання у неї землі: „Бачите, брали ми землю у вашої мамані здавна“, говорили вони. — „Пахали, сіяли“. Брали за гроші, брали і з частки. Тепер прийшов такий час, що знаєте... пора-б уже ту землю й зовсім нам передати, як це так? — спитався Трублаєвич. — А просто, віддать нам землю і все!.. гукнув Гайдун“ (представник бідняцької, найреволюційнішої частини селянства)⁴⁾. Того, як видно з повісті, все-ж таки не сталося. Селяни не зважились забрати панської землі, не вчинили навіть якоїсь руйнації на панському хуторі (як напр. селяни у повісті) М. Коцюбинського „Fota morgana“, в оповіданні Гр. Григоренка „Чи по-правді“ та в інших оповіданнях з селянського життя за часів революції 1905 року). Перемогли поміркованіші (заможніші) селяни і погодились з панами Трублаєвичами на тому, що ті віддають землю знов таки в оренду „тільки кордубівцям і більш нікому“, віддають на п'ять років і за те матимуть четвертий сніп...

В інших оповіданнях розробляє Чернявський інші теми селянського життя, освітлює інші сторони їхнього все-ж таки бідунства. В оповіданні „Змій“⁵⁾, напр., перед читачем вимальовується яскрава постать старої селянки — баби Супрунихи. З дрібними онуками жила вона самотна й хвора, в убогій халупчині, на краю села, коло самінької залізниці; невістка її померла сама, а сина завалило в шахті.

1) Збірка „Богові невідомому“ сторн. 21.

2) „Киевская старина“ 1906, кн. I й II й окремою книжкою: К., 1906.

3) „Весняна повідь“, сторн. 64 — 65.

4) Там-же сторн. 77-78.

5) „Дубове листя“, альманах на згадку про П. О. Куліша. Упорядкували М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко К. 1903. Повісті й оповідання, кн. I „В незнану далечинь“, Херс., 1920.

Вона ходила в слід за чередою і „голими руками збирала у вітра ще теплі товаричі ліпахи. Дома вона з їх робила на зиму кирпич. А діти витикалися з воріт і кричали їй у слід: „Супрунихо, тю, тю!..“ й прикладали їй всякі прізвиська“¹⁾. Малі онуки були голі й босі. У холод сиділи в хаті. „Старший хлопець, Роман, як треба було вийти, вибігав босоніж. І він страшенно кашляв. Менші зовсім не виходили, і все після їх зоставалося в хаті. Баба лаялась: „У, каторжні, тільки й знаєте, що тріскаєте та паскудите. Народились, вилупки, на мою голову!..“²⁾. Та хоч і лаялась баба, а все-ж таки жила, про „вилупків“ дбала і з лихом своїм боролась... У борні й загинула баба Супруниха. Якось нагляділа вона по той бік чавунки покинуту дровинячку, та тільки аж у вечері вибралась пошукати її. Заклопотана й глуха до того-ж вона відразу не помітила й не почувла поїзда, переходячи колію, і той поїзд-зм'їй пошматував її. В оповіданні „В незнану далечинь“³⁾ усе селянське лихо—в важкому, немилому селянам попові, вони намагаються його вижити з села і таки примушують його переходити на іншу парафію, кудись „В незнану далечинь“.

А от в етюді „За золотим руном“⁴⁾ знов оте найбільше селянське лихо—безхліб'я (варіант безземелля). Люди не мають зерна на посів, а грек Христофор Вальяно „гречеська морда“, як обзиває його п'яничка Безбожний, скупив величезну кількість хліба за зиму й баржами вивозить його в Таганрог, щоб там продати його закордонним покупцям. „Оратора сюди нужно, він-би показав, що не поправді Христофор робе! Хліб наш!.. гукав Безбожний, дивлячись на вантаження хліба й не добувши у грека ні мірки зерна в позичку... Оратора сюди треба, то Христофор не вивіз-би хліба...“⁵⁾. У свідомості селянина Безбожного десь є прихована думка чи навіть переконання, що „хліб наш“, але звичайно з тією думкою він ховається і тільки „під чаркою“ говорять це прилюдно, вимагаючи навіть „оратора“, який-би не дав грекові везти награбованого хліба (згадавши мабуть 1905 рік!).

Більшість оповіданнів на теми з передреволюційного селянського життя присвячено у Чернявського селянам-середнякам, хазяям, в їхньому звичайному, домашньому оточенні. Але певне місце займають у його оповіданнях також і селяни-наймити, заробітчани, яких письменник змалював в чужому оточенні, на заробітках. Ім присвячено етюд „Потом і кривавицею“⁶⁾ і оповідання „Під похилою вербою“⁷⁾.

В першому представлено косарів на роботі в степу, у куркуля Сухопари, в останній день роботи, власне в ніч перед „рощотом“, за

1) „Повісті й оповідання“, кн. I, сторін. 18.

2) Там-же, сторн. 19.

3) „Киевск. Старина“, 1903, XI окремо: К. 1904; „Повісті й оповідання“, кн. I, Херс., 1920.

4) „Рада“, 1908; збірка „Богові невідомому“ К.-Льв., 1913; „Пов. й опов.“ кн. II „За золотим руном“ Херс. 1920.

5) „Пов. й опов.“, кн. II, сторн. 11.

6) Збірка „Богові невідомому“ К.-Льв., 1913 і Повісті й опов.“ кн. I, Херс., 1920.

7) Киевск. Старина“, 1902, IX; Збірка „З розпуттів життя“, К., 1903. „Пов. й опов.“ кн. I, Херс., 1920.

який бояться косарі, знаючи тугого на розплату Сухопару; в другому змальовано плотовщан-білорусинів (литвинів) на Дніпрі, коло порогів, — вони ждуть години, щоб пускати плоти через пороги, заклопотані, повні думок про рідні місця, про своє убожество й про можливу у всяку хвилину смерть на порогах під час переправи. Життя робітників на підприємствах у Чернявського майже не освітлено, принаймні в тих оповіданнях, що їх нам пощастило розшукати, — він говорить про їх лише зрідка (значно менше, ніж у поезіях), характеризуючи здебільшого загальне становище робітників на виробництві, напр. становище шахтарів (в оповіданнях „Степовий сокіл¹⁾ і „Змії“²⁾), портових робітників-грузчиків („Хліб наш насущний“³⁾), залізничників („Темрява“⁴⁾) та інші. Без порівняння більше місця віддає Чернявський у своїх оповіданнях буржуазії, так великій, як і дрібній — од поміщиків до сільських крамарів, — та інтелігенції, в лиці характерних представників її, переважно початку ХХ століття.

Справжнього, великого поміщика, поміщика-пана, Чернявський у своїх творах не показує ніде. В одному тільки оповіданні мова йде про такого поміщика, але в цілому оповіданні читач його не бачить, він знайомиться з ним тільки з характеристики, що її подає сам автор та інші дієві особи оповідання. Проте характеристика ця дає певне поняття про особу цього поміщика і справляє помітне вражіння. Це — Духновський з оповідання „Раби“⁵⁾. Він не був родовитим паном — і поміщиком зробився після того, як йому добре вдалася спекуляція з проектом на будівництво якоїсь залізниці на Україні (він був інженер з професії). Як поміщик, Духновський був спритний і жорстокий підприємець, холодний, недоступний і важкий. Купивши маєток, він одразу налякав усіх службовців „своєю систематичною неймовірністю, упертою, і, здавалось, ні на чім не основаною, та холодною й непохитною, як сталь, діловитістю. З усіх своїх листів він здіймав копії й пам'ятав усе, що писав сам управителем, і що вони писали. Ловив потім кожну дрібницю, про яку управителі забували, або й свідомо не звертали уваги, робив з неї щось велике й важне і колов нею очі служачим — спокійно, без гніву й роздратування, але холодно й настирливо, а найголовне — систематично“⁶⁾. В оповіданні представлено той момент, коли в маєтку дожидають приїзду поміщика, змальовано напружену атмосферу чекання і гнітюче-тяжкий настрій отих нещасливих рабів-службовців, надто двох управителів та їхніх родин, що з приїздом „власителя“ сподіваються всякого для себе нещастя. Настрій той особливо тяжкий ще й тому, що поміщик трохи не в-десяте призначає свій приїзд, повідомляє про це управителів телеграмою і раз-у-раз odkладає

1) „Киевск. Стар.“, 1902, XI; збірка „З розпуттів життя“, К., 1903; „Пов. й опов.“, кн. II, Херс., 1920.

2) Альм. „Дубове листе“, К., 1903; „Пов. й опов.“, кн. I, Херс., 1920.

3) „Нова Громада“, 1906, VIII; збірка „Богові невідомому“, Київ, 1913; „Пов. й опов.“, кн. III, Херс., 1920; М. Плевако „Хрестоматія нової укр. літератури“, Харк. 1923; 1925; „Всесвіт“, 1925, ч. 14.

4) „Богові невідомому“, К.-Льв., 1913; „Пов. й опов.“, кн. III, Херс., 1920.

5) „Літ.-Наук. Вістник“, 1909, XII.

6) „Літ.-Наук. Вістник“, 1909, XII, стор. 417.

приїзд на далі, держучи безпорадних службовців в стані постійного страху й тривоги.

Частіше змальовує письменник поміщиків середнього достатку, а то й зовсім дрібних, життя яких він краще знає й повніше представляє. Серед оповідань, присвячених отаким невеликим землевласникам, можна назвати нарис „В затишку“¹⁾ та повість „Весняна повідь“²⁾ — в цій останній ті уривки, що в їх змальовано поміщиків.

Поміщиця Куширева з оповідання-нарису „В затишку“ — повна протилежність Духновському. Це недбайлива, завжди сонна і, звичайно, „добродушна“ стара пані, що доживає віку в старому, колись величному будинкові, у парі з такою-ж старою і такою-ж сонною ключницею Олексієвною (колишньою своєю покоївкою — кріпачкою).

На самій пані, на її слугах, на подвір'ї лежить печать занедбаності, байдужості, лінощів, оспалості. Без просипу спить пані (прокидаючись лише для того, щоб наїстись), спить ключниця Олексієвна, спить наймит Остап, „зарившись в сіно й скинувши чоботи на половину — щоб і душно не було, і мухи не кусали голих ніг“, сплять навіть двірські собаки... Усієї розваги у пані — поговорити з Олексієвною про останні новини на селі, про те, напр., що „у Кошиля теля сказилось, Хавроценкова собака покачала“ та інші такі самі, а після того „до самоварю сідати“. „День скінчився. Надходить вечір. Потім нечутно заступає ніч, а там знов — день... І так багато років живе стара пані. І всі її поважають... Селяни, стріваючись з нею на цвинтарі... скидають шапки і низько їй кланяються. Батюшка кожду службу виносить їй сам на таці проскурку і виявляє їй всяку пошану, але мовити — робить він це собі не без користі: йому незрідка де-що перепадає... Тільки один довготелесий попович, один на все село і то треба думати, що ніяк, а єдино тільки, як каже його батько, „по своїй дурості бурсацькій“ — (іронізує автор) — насмілюється глумувати з старої пані.

— Дивіться, — иноді каже він братам після обід, — уже виповзла на світ „божа коровка“, — можна йти купатись. Шукайте рушника та мила“³⁾. Така поміщиця — то не вигадка авторова: вони справді існували на Україні, існували за панщини, наповані й годовані своїми рабами, існували й після того, аж до революції 1905 року, живучи „в затишку“, на розкоші й добрі, потом і кривавицею голодних, безземельних околицьних селян. Приймаючи як належне поклони й пошану селян, оті „божі коровки“ не помічали кривавої селянської праці: от пані Куширева „всю свою землю віддає здавен мужикам за гроші, цілком всій громаді, і зовсім не цікавиться тим, як люди добувають собі хліб“⁴⁾.

Отак жила значна частина поміщиків на Україні мало не до революції 1905 року, принаймні до перших селянських розрухів, здичавівши й здеморалізувавшись до краю, деморалізуючи й своїх слуг та наймитів. Та 1905 рік розворушив і їх і перевернув цілком їхнє

1) „Киевск. Старина“, 1902, X; збірка „З розпуттів життя“, К., 1903.

2) „Киевск. Старина“, 1906, I—II; окрема кн. К., 1906.

3) Збірка „З розпуттів життя“, стор. 13—14.

4) Там-же, стор. 10.

життя. Селяни вже не скидали шапок, розмовляючи з панами, а далі, під проводом колись сонних панських наймитів Остапів, почали забирати у панів землю. Деякі пані після цього просто тікали з своїх маєтків, інші змагались. Скінчилось панське „благополучіє“ і навіть „божі коровки“ заметушилися, обороняючи свої „права“ (де й сонливість ділась!) та виявляючи замість „добродушія“ свою правдиву панську сутність й свою класово-поміщицьку ідеологію.

Образ такої поміщиці, пререляканої, з одного боку, подіями 1905 року, а з другого — повної класової ненависті до „мужиків“, до „хамів“, дає Чернявський в повісті „Весняна повідь“ в лиці старої пані Трублаєвичевої. Спершу пані поміщицю охопив страх і тривога: „Сумно й моторошно було жити на хуторі завжди, а коли почалась війна і постали скрізь розрухи, коли спалили по-близь сахарню, і дим пожежі по долині річки дійшов і до гайка Трублаєвичів... то стало ще сумніше, ще моторошніше. Той дим гнітив душу старої пані й панни: палять сахарні, будуть палити і панів“¹⁾ Де-далі, то вкупі з тривогою й страхом прокидається у неї злість і ненависть до „бунтарів“ — селян.

Пояснення сина її, ліберала, що селянам, мовляв, вільно змовлятися й установлювати ціну орендної плати за землю („... у нас-же тільки мужики й обробляють землю своїми руками. Не захотять вони орати і сіяти, то земля стоятиме облогом“...) викликають страшне обурення у матері. „А болай не діждали того! — скрикнула, спалахнувши, як огонь, мати. — Цього ніколи не було й не буде!.. З голоду попухнуть!..“²⁾ Коли син почав її заспокоювати, кажучи, що цього ще нема, що це тільки хочуть селяни завести такий порядок, вона кричить йому таке зі злості й роздратування: „Хотять!.. Мало чого вони не захотять! Про мене, нехай і сю мою землю з'їдять і мене саму з'їдять: все одно умирати! Ось уже сад рубають... На тім тижні индиків викрали з хліва... Нехай жеруть, — не подавляться!.. І чого мене бог раніш не забрав до себе, щоб очі мої не бачили того, що тепер скрізь постало...“³⁾ Але в найбільшій мірі її панська ненависть до повсталого селянина й пекучий жаль за безтурботним поміщицьким існуванням, похитаним до самих основ революцією, вилилися в дальшій розмові з сином, в такому, сказати б, заповіті синові:

— „От що я тобі, сину, скажу, поки жива, — повернулась рішуче мати до сина: вижене наш рід ота мужава відціль (не помилилася в цьому пані!), вжене вона мене в могилу!.. Тоді... землю продай, за що не продаси, а продай отим, чи другим хамам, зрубай і продай і гай, увесь до деревини! А хату і все спали, щоб і сліда Трублаєвичів отут не зосталось. Бо все одно оті мугириaki це зроблять, та ще й вас живими попалять!.. Щоб і сліду не було! Жили Трублаєвичі, садили гай, працювали чесно, і немає їх, мов і не було!.. Нехай зостаються самі, нехай пожирають одне одного, нехай випасають свої ниви, нехай вирубають свої сади, нехай попалять свої хати!..“⁴⁾

1) „Весняна повідь“, К. 1906, стор. 58.

2) Там-же, стор. 67.

3) „Весняна повідь“, К. 1906, стор. 68.

4) Там-же, стор. 68.

Другу групу буржуазії у Чернявського представлено постатями нових людей, що вже нічого спільного з дворянами-поміщиками не мають, що породжені новими капіталістичними відносинами на Україні. Це — спритні, пожадливі до наживи люди, що збирають, „нагромаджують“ своє багатство за всяку ціну і всяким способом, од невсипущої, кривавої праці почавши й кінчаючи страшними злочинами. Нелюдська експлоатація праці селянської — один із найбільше поширених способів їх забагатення, але в такій самій мірі допускають вони й інші — найогиднішу спекуляцію, обдурювання, фальшиві гроші й т. инш.

Найяскравіші з цих людей у Чернявського — куркуль-землевласник Сухопара і скупщик хліба грек Христофор Вальяно з згаданих уже оповідань „Потом і кривавицею“¹⁾ та „За золотим руном“²⁾.

Сухопара — тип не зовсім новий в українській літературі: ми вже бачили його в Кропивницького („Глитай“), у Грінченка („Хата“, „Серед темної ночі“), особливо ж у Тобілевича („Розумний і дурень“, „Сто тисяч“, „Хазяїн“ та инш.).

Чернявський подає проте в образі Сухопари одмінний де в чому варіант, найдужче підкреслюючи в йому, опріч куркулівської захланности, оті методи його багатіння і його злочинність. „Сухопара — креміль“, кажуть про нього селяни-косарі. — „Десять літ, як прийшов він сюди з Таврії. Купив сто сорок десятин, а тепер у його їх півтисячі. Дочку за офіцера видає. Сина в гімназії вчить... А живе, як останій харпак. Живе свиня свинею. Це таке його правило“³⁾. Є в його „правило“ й що до набування землі: „...земелька в його гарна. В двох шматках. Сидить по середині між ними Чуксіха. Та він уже обійшов її. Не втече. Вже три тисячі взяла“⁴⁾. Також певними „правилами“ керується Сухопара і в своїх розрахунках з робітниками: „Він пам'ятає, коли й хто з косарів скільки прохворав і скільки взяв грошей або харчів, і все у його виходє коли не вдвоє, то втроє більше. І він так упевнено говорить, так гнівається й кричить, коли з ним сперечаються, що діло доходить що-разу трохи не до бійки. А коли він таки й оддає гроші, то здається, що не він пообшахрував і пообшитував людей, а вони його ограбували“⁵⁾. Але Сухопарі того мало: обшахрувавши людей при „рощоті“, він особливим способом обдирає їх до копійки: „Торік косило у його десятеро чоловіка“, оповідає косар своїм товаришам — „Дав таки їм сяк-так Сухопара роцот. „Ну, хлопці, — каже, — може кого чим обидив, то вип'ємо на прощання по чарці. На роботі чого не доводиться: сонце не стоїть, хліб не жде“. Випили по чарці, випили по другій, а сам випив чотирі: „Люблю з гарними людьми по трудах випить. Неси сюди, жінко, все, що єсть!.. А може в карти погуляємо? „Пили

¹⁾ Збірка „Богові невідомому“, К.-Льв., 1913; „Пов. й опов.“, кн. I Херс., 1920.

²⁾ „Рада“, 1908; „Богові невідомому“, К.-Льв., 1913; „Пов. й опов.“, кн. II, Херс. 1920.

³⁾ „Богові невідомому“, стор. 37.

⁴⁾ Збірка „Богові невідомому“, стор. 37.

⁵⁾ Там же, стор. 35 — 36.

й грали всю ніч. Перепив Сухопара всіх і всі гроші повигравав у косарів, а тоді й випровадив з двору¹⁾. Та Сухопара здатний не на саме шахрайство, він не спиниться перед найстрашнішим злочиним, він піде на найжорстокіше душоубство за ради наживи. Так характеризує автор цього куркуля, устами тих-же косарів-робітників, розповідаючи одну з страшних степових подій, що її кривавим героєм був якийсь Сухопара: „У Таврії було“,— говорив косар. „Значить, косили полтавці... Убрали весь хліб „Давай роцот“ заплатив він їм. А душа каторжна не може стерпіти, що таку силу грошей людям оддав. Триста карбованців...“

— „Що ви, каже, проти ночі підете в дорогу? Ночували-б тут, на степ...“ „Згодились. Запріг він коней і поїхав. Повечеряли... Лягли всі гуртом і заснули. Ніч місячна— все чисто видно. А один хлопчина був... не спитьсья йому... Одійшов за копи, ліг і теж задрімав. І чує, що мов пройшло щось по-за копами,— туди, де сплять товариші... Коли це його щось штовхнуло... Зкочив... туди до гурту. Бачить, аж він уже останнього дорізує...²⁾].“

Христофор Вальяно— Таганрозький грек, скупщик селянського хліба. Він „уже три роки, як заорендував у Привільному, над самим Дінцем, усадьбу і збудував на їй великий вінбар. Починаючи з літа й до весни, поки у людей ще мався хліб, він скуповував його і зсипав у той вінбар, а весною сплавляв на баржах в Таганрог. Він сидів, як павук у гузорі своєї сіти, і вижидав спокійно, мов чогось неминучого, що той чи другий мужик, сьогодні чи завтра, привезе до його хліб і продасть по тій ціні, яку він визначив, рахуючись з цінами в Таганрозі, також з нуждою селян і тим, що окрім його не було кому продавати у тій місцевості хліба, а везти в город було далеко й незручно“³⁾. Багатіти грекові було невесело. Зсипати зерно— радісно, але берегти його— дуже турботно. Що далі к весні, то все більший неспокій огортав куркулеву душу. „Час-м переходив у жах: а що як хто з мужиків, ворог який, візьме да й підпалить вінбар? Що як оте зерно, що він мірками й мішками зсипав день по дню, згорить все чисто в яку-небудь годину? І він к весні що ночі, не покладаючись на сторожа, сам стеріг вінбар. Ходив усю ніч коло його, прислухаючись до кожного шелесту і стискаючи рукою ручку револьвера. І всі на селі знали про це, і всі вірили, що він не побойтсья застрелити кожного, хто поночі підійде до вінбаря⁴⁾. Христофор Вальяно був смирний і обережний чоловік, він знав, що залежить од селян, і тому намагався жити з ними в згоді. Але вороги у його все-ж таки були й запеклі вороги— це була малоземельна голота селянська, що, зціпивши зуби, дивилася на скуплений греком хліб і якої невідома, а інстинктивно-класова ворожнеча проривалась лише инколи, частіше під чаркою, як от у селянина Безбожного,— як це показано вище. І тому аж до весни був тяжко неспокійний скупщик. По-весні, коли припливали зафрахтовані баржі, коли їх навантажували зерном з вінбаря, грек в-останне переживав тривогу, найпильніше стеріг у вінбарі, а далі на баржах свій хліб, а попливши з баржами за водою, визволявся надовго від своїх власницьких мук і переживаннів.

¹⁾ Там-же, стор. 37. ²⁾ Там-же, стор. 38. ³⁾ Там-же, стор. 90. ⁴⁾ Там-же, стор. 90—91.

Тоді „Вальяно блідий, але енергичний, стояв поруч з капітаном і дивився, як одна за одною повертаються за водою баржі і потім вириваються в одну лінію вслід за парохом. З барж він переводив очі на село, на кручу... Вони тепер не цікавили Вальяно, бо там не було нічого. Все золоте руно він забрав з собою“...¹⁾).

На інших постатях куркулівсько-крамарських у Чернявського можна не спинятися, бо вони нічого нового до відзначених уже не додадуть, зате треба згадати кількома словами представників іншої, близької до куркулівства соціальної прослойки, духовенства. Попів змальовує Чернявський неоднаковими штрихами: є у його і попи — хижаки, справді зрідні куркулям і крамарям, але є також і зовсім інші — люди хорошої світлої вдачі, з вищими, мовляв, ідеальними прагненнями, здебільшого звічені, переможені „злыми силами“ життя. Це попівсько-чернецьке існування, з цими двома групами їх представників, яскраво й майже вичерпуюче представлене в одному з кращих оповідань Чернявського „*Vae victis!*“²⁾. З одного боку тут стоять ігумен монастиря, чернець Пафнутій і архієрей, а з другого — економ монастирський Помпей та два попи — о. Сергій і о. Аркадій, що відбували в монастирі епітимію, покуту за „гріхи“. Перших двох так характеризує автор: „один товстий і дебелий, мов злитий, другий сухий і зігнутий, але обидва вони були владарями монастиря, і їм мусіло усе скорятись. Обидва вони були темні, неосвічені люди, один з крамарського, а другий з мужичого роду, і добились становища — той віддавши на монастир чималу суму грошей спадщини від батьків-крамарів і через те доскочивши ігуменства, а другий — виключно своїм життям і поведженням. Про його й далеко від монастиря йшла слава, що це святий чоловік, прозорливець“³⁾. Що це був за „святий чоловік“, видно з того, що його боялися в монастирі як огня всі, починаючи від ігумена й кінчаючи останнім послушником, і всі мали його за шпіона: коли він говорив, то „очі його ятрились якимись недобрими, потайними огниками — „галючими“, як здавалось о. Сергію, а голова докірливо хиталась і трусилася, і всі її рухи додавали словам Пафнутія якоїсь надзвичайної уїдливісти і докірливости“⁴⁾ „Прозорливість“ цього „отця“ Пафнутія була також невисокої якості, не вище від попівської прозорливости взагалі. „А ви думаєте, відкіля береться його прозорливість?“ — говорить о. Сергій економові — „Оце тепер там під повіткою мужики з Перещепиною, то він біля їх десь у п'ятні стоїть, прислухається. А завтра, як підуть питати поради святого старця, то старець їм такої закрутить, так їм розкаже про все, що їх турбує, що вони в ноги йому кланятимуться, як святому. І скрізь по селах будуть трубити його славу“⁵⁾. Така-ж або ще й гірша потвора в людському образі і архієрей у цьому оповіданні. Він послав на покуту в монастир двох сільських попів, одірвавши їх від сім'ї, не звернувши уваги на тяжку хворобу о. Сергія, послав за те тільки, що один полаявся з благочинним, а другий спалив загіджені туберкульозними бацилами церковні ризи (від яких

¹⁾ Там-же, стор. 104.

²⁾ „Киевск. Старина“, 1905, IV; окремою кн. „*Vae victis!*“, оповід. К., 1905, в збірці „Богові невідомому“ К.-Льв. 1913.

³⁾ Там-же, стор. 148. ⁴⁾ Там-же, стор. 153. ⁵⁾ Там-же, стор. 110.

померло кілька попів перед ним і сам він захворів на туберкульоз). Коли один з штрафованих попів, о. Аркадій, довідався, що діти його захворіли на скарлатину і одна дитина вже померла, він без дозволу ігумена покинув монастир і пішов просто до архиерея відпрошуватись до строку з монастиря. Письменник знайомить читача з „його преосвященством“ в чудесній і без сумніву правдивій сцені. Підходячи о. Аркадій до дверей архиерейської кухні (бо ще було рано і прийому у архиерея бути не могло), почув якусь лайку: „хтось старий і старший шкилював когось молодшого: — „Оселедець готовий? — От зараз, тільки поріжу... — Ач як готовий!.. Давай сюди, сам поріж! Тобі скільки не говори, ти ніколи не зробиш так, як треба! Не міг у економа взяти для владики кращих оселедців!“ — Це мабуть сваряться архиерейські келейники — подумав о. Аркадій, піду.“ Він одчинив двері й увійшов у чималу кімнату. Там він побачив тих людей, чиї голоси чув з сіней. Старіший, огрядний, сивий чоловік, той, що сварився за оселедця, стояв до дверей спиною і держучи оселедця руками за голову й хвоста, без хліба вигризав йому товсту, смачну спину просто зубами¹⁾. Цей старіший чоловік з оселедцем був... сам архиерей. — „Оце так ускочив!“ — подумав о. Аркадій — „і він хотів був утекти геть з хати, коли архиерей повернувся назад і побачив його — „Ти хто і чого тобі тут треба? — грізно й незадоволено гукнув він, наступаючи на о. Аркадія з недоїденим оселедцем у правій руці“²⁾ і т. д. Ця стара потвора не дала відпуску, о. Аркадію, і той, наплювавши в кінці на архиерея і на його відпуск, і на „берлогу чернечу“ пішов без дозволу до своїх хворих дітей (певно тим самим порвавши рішуче і з своїм попівським „саном“, бо такого самовольства „святі отці“ звичайним попам все одно не подарували - б).

Три інші попівські постаті в оповіданні „*Vae victis*“ — монастирський економ і два попи — епітимісти о. Аркадій і о. Сергій — цілком протилежні згаданим вище святим отцям-хижакам. Це не переможці в житті, а переможені, це не хижаки, а жертви, надто оті два попи, що є центральними фігурами оповідання. Економ, о. Помпей, якась зрештою химерна постать, трохи ідеалізована від автора, представлений у повісті, як особливо добродушний і доброзичливий чоловік (бували й такі між ченцями!). Колись був він дяком, мав сім'ю, був з його великий дока в рибальстві... Умів чудово дзвонити у дзвони, розказувати усякі байки й небилиці, кохався у бжільництві й любив добре вишити в підхожій компанії³⁾. Після того, як повиростали й розійшлись його діти й померла жінка, „у йому мов щось перевернулось“, — він став журитись, цуратись людей і кінець-кінцем десь зник без вісти. Потім попав у монастир. В монастирі вів знов повеселішав, ожив. Всі його тут любили (окрім о. Пафнутія, звісно) і він до всіх був ласкавий і добрий. Ще світлішими рисами змальовано о. Аркадія і о. Сергія, молодих сільських попів, з яких ні той, ні другий і не думали йти в попи, а зробилися ними чи волею батьків чи іншими життєвими обставинами. О. Аркадій кохався в музиці. Після семінарії він хотів йти в консерваторію, але батько рішуче повстав проти цього (не хотів „щоб його Аркадій, син його, грав по

¹⁾ Там - же, стор. 140. ²⁾ Там - же, стор. 141. ³⁾ Там - же, стор. 151.

весіллях у жидів!) і не дав на консерваторію грошей. Тоді той пішов у сільські вчителі, щоб заробити грошей і таки добитись до консерваторії. Але тут, на селі, його оженили з дочкою благочинного і цей останній поворожив у консисторії й добув зятєві парафію... Та о. Аркадій все-таки живий і міцної вдачі чоловік. Він, і попом будиши, не кидав музики. Через це посварився з благочинним, мусів іти на епітимію в монастир, але коли треба було стати в обороні своєї сім'ї, коли трапилась негода, він знайшов у собі досить сили й рішучості і одважився на боротьбу з ворогами свого спокою й добробуту.

Іншим зовсім був о. Сергій. Це була людина, яка ніяк не вмiла боротися за своє щастя. Був він дяківський син, мовляв, з духовенського пролетаріату вийшов. Ще не скінчив семінарії, як його засватали батьки й потім одружили і після того він „уже й не бачив собі ніякої удачі, мов разом хтось одібрав у його й право на неї“. І справді. Пуцящої парафії не дав йому архиерей (той самий, що оселедця на кухні гриз), жінка в його була цілком чужа людина і його не любила, мусів він іти на будь-яку парафію та брати, як і всі попи, хабарі... Колишні мрії о. Сергія розвіялись. „Ще будиши в семінарії, він цілу сотню понавирізував з усяких збірок тих проповідів... Златоустом думав бути... беззеребеником! Хотів нічого не брати з мужиків за треби“¹⁾. Все це лишилось нездійсненим, довелось о. Сергієві гірку пити від самих молодих літ і врешті захворіти на туберкульоз і лучити в монастир. З монастиря о. Сергій — так і не вийшов. Скільки не розважав його економ, монастирський режим і о. Пафнутій, з одного боку, і анонімні листи — доноси з парафії про зраду жінчину, з другого, таки довели його до смерги, до самогубства. Одержавши від бувшого свого союзника о. Аркадія листа з повідомленням, що він таки їде до дому, не вважаючи ні-на що, о. Сергій рішився: „Он як роблять сильні й сміливі! — у голос сказав сам собі о. Сергій... Він не побоявся боротьби з сильним, боротьби з людською неправдою, і він переможе їх. А я?... Я навіки пропаща людина. *Vae victis!*... Горе знесиленим, ні на що непотрібним! Нема їм місця на цім світі... Смерть їм“²⁾.

Оцей о. Сергій представляє собою найвиразніший з скорбних образів творчости Чернявського. Письменник не раз вертається до його й змальовує його в різних становищах і з різним зафарбленням, утворюючи таким чином цілу низку отих неудачників, отих знедолених і знеможених, з незмінно теплим, авторським до їх співчуттям.

З інших оповідань тільки в оповіданні „Потом і кривавицею“³⁾ згадується піп-хижак, піп-куркуль о. Феофан, що навчаючи куркуля Сухопару, як можна забагатіти, говорив: „Як хочеш бути багатим, то поживи десять літ свинею“⁴⁾. Та це оповідання „В незнану далечинь“⁵⁾ змальовує попа о. Гервасія, що стоїть наче посередині між отими потворами архиереями й „святими старцями“ Пафнутіями та їхніми жертвами, дяківськими синами, отцями Сергіями й Аркадіями. Це гордий і холодний чоловік, якого ненавиділа парафія

¹⁾ Там-же, стор. 117. ²⁾ Там-же, стор. 158. ³⁾ Збірка „Богові невідомому“ К.-Льв., 1913, „Пов. й опов.“, кн. I Херс., 1920. ⁴⁾ „Богові невідомому“, стор. 37. ⁵⁾ „Киев. Стар.“ 1903, XI і окремо: К., 1904, „Пов. й опов.“, кн. I, Херс. 1920.

й виживала з свого села... „Він ніколи цього не сподівався. Він дуже довго був впевнений, що мужики в таємниці душ своїх поважають його, його сан, а хто не поважає, той боїться його“¹⁾. Але автор знаходить у себе добре слово для його, вказуючи на його любов до хліборобства, на жаль за рідними місцями й особливо любов до природи, яка робила його немов „тихим і добрим“.

Переходячи до останньої буржуазної групи, змалюваної від Чернявського, до більш інтелігентних постатей і типів, треба розрізнити у нашого письменника, з одного боку, міщанство, як таке, що по-за себе нікого й нічого не бачить, представлене у Чернявського здебільшого чиновництвом, а з другого — інтелігенцію, людей, що їм властиві як-раз протилежні риси, що їм болять справи суспільства, що не замикаються в рямі буденщини, а виступають на поле суспільної праці і боротьби. Ці групи — їхнє життя, побут, ідеологію — найкраще знає Чернявський і їм найбільше присвячує місця у своїх творах.

Міщанство Чернявського здебільшого сите, обмежене, задоволене існуючими в державі й суспільстві порядками й не менше задоволене своїм власним становищем і своїми міщанськими досягненнями. Такими є наперед усього чиновники з оповідання „Кінець гри“²⁾. Вони мало не що-вечора збирались до станичного доктора грати в карти й по-черзі відбували роман з розпучною жінкою доктора Катериною Івановною. Це були: „засідатель Кіндрат Іванович Матний — товстий, вже не молодий, угодований чоловік, з невеличкими масними карими очима... учитель — молодий ще чоловік, з довгим чорно-блискучим волоссям... і син одного станичного крамаря, Крушак — високий і сухий, рудий чоловік, років двадцяти й п'яти, з лак-йськими манерами“³⁾. По-за картами вони нічого не знали й знати не хотіли, хіба ще виявляли великий інтерес до романів Катерини Іванівни.

Сам доктор, пошарпаний життям, гонитвою за шматком хліба й жінкою — повією, також був уже безнадійний чиновник, міщанин, і єдиною втіхою його зробилися також карти. Жінка його, месаліна найнижчого розбору, була найяскравішою міщанкою отого провінціального оточення, отих глухих закутків, у які, раз-у-раз усе нові, тікав доктор від страшної ганьби своєї. „В станиці Закотній він оселився ще недавно, але Катерину Івановну вже і тут усі знали... Після свого шлюбу він мандрував з нею, як вічний жид, з одного місця до другого, шукаючи нових людей, щоб не знали його та його жінки. Але досить йому було де-небудь оселитись, Катерина Івановна зараз-же заводила знайомості, збирала у себе гостей і починала співати їм свій репертуар. Вона співала відомі Некрасовські вірші:

„Еду лі ночью по улице тьмой“...

а потім переходила на

„Когда утром іль позднею ночью...“

Коли вона доспівувала до слів

... Помолись, милый друг за, меня!..“

¹⁾ „Пов. й опов.“, кн. I, стор. 2. ²⁾ „На вічну пам'ять Котляревському“, Літературний збірник, К., 1904; „Повісті й оповідання“, кн. II, Херсон, 1920.

³⁾ „Пов. й опов.“, кн. II, стор. 40.

то тут вона робила завжди такий вираз очима, що слухачі, а у їх виключно бували чоловіки і все відомого, по смаку господині, розбору, — що слухачі робились її невольниками й вона добивалась того, чого бажала... Далі все йшло своєю чергою. У доктора збиралась молодь, і коли він зачував виклик Катерини Івановни —

„Помолісь, мілий друг за мене!..“

то його усього щось мов пересмикувало, і через рік, а то й через півроку він виїздив з того міста, і його провозжали насмішками і глузуванням“...¹⁾.

В тому міщанському болоті все-ж таки найчистішою людиною був доктор. Не мавши сили вирватись з смердючої міщанської пащі, покинути жінку (через малих дітей, яких дуже любив доктор), він мусів загинути... І він справді загинув. В одно з таких картярських засідань, коли Катерина Івановна викликала на ганок нового гостя-партньора, коли інші, вже „близько знайомі“ з Катериною Івановною гості, почали переморгуватись, а з вулиці почулися недвозначні вигуки: „Ха-ха!.. Поздо-ровля-аемо!.. Цілуйтесь!.. і хтось голосно зареготавсь і дико завив по-котячому,— доктор не витримав і... застреливсь. Для того нещасливого чоловіка настав „кінець гри“...

Характерну постать знайденого й усім задоволеного міщанина змалював Чернявський в лиці банківського бухгалтера Донди з повісти „Весняна повідь“²⁾. Японська війна, революційні заворушення в цілій Росії й на Україні, арешти й погроми в рідному місті, представлені в цій повісті, проходять повз того бухгалтера, не чіпаючи його ні в якій мірі. „Ця стара, ситенька дитина“, характеризує його автор,— „має добру квартиру од банку, відбирає уже може літ сорок добру плату, ніяких пригод у його не було в сім'ї, ніякі громадські справи ніколи не змарнували і каплі його спокійної крові“³⁾. В той час, коли відбувались мітинги, демонстрації, страйки, Донда сидів за улюбленою своєю роботою—робив скрипки й пишався в розмові з знайомими, що недавно скінчив аж шістьдесят четверту скрипку. Проте, иноді він оповідав і про міські новини, переказуючи різні сплітки й виявляючи при тому і свою міщанську обмеженість та консервативно-„охранительную“ ідеологію: „А чули... ха-ха-ха... що вчора сталось у земському зібранні?... Чудасія... Гласних били! Ха-ха-ха!.. Гласні поодягались і гуртом сунулись на двір. Попереду Жигмонт... Знаєте, там такий здоровий, вусатий панюга. Ну, ха-ха-ха... як вийшли вони, а там на дворі, біля виходу, стоять золоторотці, та як кинуться зразу на Жигмонта та других. Ті кричать: поліція, поліція!.. А її, ха-ха, немає...⁴⁾. Цей чорносотенець „не може“ зрозуміти бурхливих подій 1905 року. „Я по совісті, так і не розумію, з-за чого все це твориться“, говорить він „—жили собі тихо, сумирно, й жили-б так. А то ні, давай там всякі сходи збирать, спілки заводить, з'їзди скликають!.. От мене закликали на з'їзд бухгалтерів. Ну, звичайно, я не поїхав. Не бачив я з'їздів“⁵⁾. Тільки

¹⁾ Там-же, стор. 42. ²⁾ „Киевск. Старина“, 1906, кн. I—II і окремою книжкою: К., 1906. ³⁾ „Весняна повідь“, К., 1906 — стор. 36. ⁴⁾ Там-же, стор. 36—37. ⁵⁾ Там-же, стор. 37—38.

один раз, тоді як арештували його сина, Донда висловив був незадоволення на владу, але й на цей раз він спромігся кінець-кінцем на саму погромну промову: „Я не знаю, що це таке робиться“, жалівся він — „б'ють людей, б'ють вікна, забирають кого попало!.. Що-ж це таке? Це й мене заберуть!.. Там он що-ночі розкидають листки, щоб бити жидів, та жидів, бач, не б'ють, а б'ють земців та студентів! Уже били-б жидову, або-що, зірвали -б уже злість на їй!.. Коли вже бити кого, так жидів. У їх вся причина... Ви подивіться, як жиди вертять у нас у банку. За ними наші руські всі задню пасуть!“¹⁾

Такі-ж обмежені й самозадоволені міщани — герої повісти „Варвари“²⁾, оті городські голови, підрядчики по городських будівлях Гінзбурги, секретарі управи Онищенки, акцизні надзирателі Максимовичі, крамарі Фельдмани, нотарі Філянські, гімназіяльні вчителі Гармаші і Кунцевичі. Не вважаючи на свої інтелігентські професії й часом вищу освіту, вони — чистої води міщани: вони що-дня грають „пульку“ в клубі, стовбичать в біліярдній, розповідають одне одному масні анекдоти, а після всього, поростібавши жілети, до ранку „ріжуться в макао“, перекладають одне одному, з кишені в кишеню, накрадені на підрядах гроші й пропивають їх гуртом на світанку, у тому-ж клубі. Міщанами вони лишаються й тоді, коли висловлюють свої переконання або коли сперечаються по питанням морали, філософії, політики. В однаковій мірі тхне міщанством і від поглядів старого вчителя Гармаша, що стоїть на сторожі старої морали, дбає про охорону старих „устоїв“, вибухає філіпіками проти новаторів, а при потребі шпійонить і як „доброжелатель“ пише доноси, і від філософії молодого вчителя Кунцевича, цього українського Саніна, що використовує своє становище вчителя дівочої гімназії для того, щоб запанувати закоханих у його дівчат-учениць і збавляти їм кінець-кінцем віку. Кунцевич — простісінька потвора, брудний звір в людському образі, заласний самець, що не пропускає жодної жінчини і робить з полового життя цілий культ, над яким нічого в світі не бачить. Не помагає, певна річ, Кунцевичеві й його філософія (своє поводження він хоче й пробує обгрунтувати, звичайно, новою філософією, новою системою морали). „Скрізь царює право сильного“, говорить він. „Все одно в чім воно виявляється й як: в розумі, чи в фізичній силі, в силогізмі, чи в бомбі, в половому темпераменті, чи в умінні грати в карти. На сьому стоїть світ. Се єдиний закон... Писаний закон — смерть. А нам треба жити. Тепер прийшов час спалити всі закони!“³⁾. За такі-от тиради знайомі називають Кунцевича революціонером, але-ж читач прекрасно розуміє, що то за революціонер з Кунцевича, розуміє, що ця його філософія не є протест проти існуючих порядків і законів, а є програма особистого життя, зложена для задоволення особистих, суто-егоїстичних змагань і уподобань. Такі програми склали тільки такі людці, як Кунцевич, герої „безвременья“, дієві люди романів та оповідань російських письменників

¹⁾ Там-же, стор. 52.

²⁾ „Літ.-Наук. Вісник“, 1908, кн. IX — XII.

³⁾ „Літер.-Наук. Вісник“, 1908, IX, стор. 416.

М. Арцибашева, А. Каменського та інших і тільки в часи страшної реакції після 1905 року, коли справжні революціонери й революційна інтелігенція вивчали, знову в підпіллі, свої помилки в революції і готувались до нової боротьби, а слабодухі міщани пішли по уготованому політичною реакцією шляху: сперечалися про релігію, пропагували нову мораль, доводячи її аж до товариств „огарочників“ („огарки“—клуби розпусти серед молоді в 1907—1908 р. р.) і до порнографії, захоплювались детективно-бульварними романами—Натпінкертоновщиною і т. д.,—одно слово, робили те, що їм „благосклонно“ дозволяла влада царських жандарів і провокаторів, відтягаючи їхню увагу від революції й полігичного та громадського життя. Кунцевич—одна із найвиразніших постатів в українській літературі саме з того часу, це є типовий продукт отієї мертвенної доби, отієї реакції після розгрому революції 1905 року.

Відношення нашого письменника до такого роду „героїв“ цілком ясно виявляється і на протязі всієї повісти і особливо в фінальній сцені, де показано, як за зведену дівчину (одну з кількох зведених Кунцевичем) помстилися на Кунцевичу її брати і вчинили над ним жорстокий самосуд. Сцена ця незвичайно жорстока й подія ця свідчить ще раз про те, яке страшне болото представляло собою міщанство недавно минулих часів на Україні, особливо-ж по провінціальних містах.

І не тільки Кунцевич, цей ніби homo novus в нашій обстанові, ніби революціонер, новатор в області родинної і всякої іншої морали а насправді розпутний пав'яч, не тільки Кунцевич—міщанин і варвар, а також і більшість інших дієвих осіб повісти такі-ж міщани. І не тільки знов чоловіки-чиновники, що їх реєстр подано вище, представляють собою завзятих міщан (той реєстр можна поповнити ще дрібними крамарями Потапчуками, багатим, найбільшим у місті крамарем Картушенком, „святими отцями“ Мельхиседеком і протопом Антонієм, смотрителем духовної школи Перемиловським та іншими),—в такій-же, як що не в більшій, мірі ідеальними міщанами є й жінки в цій повісти нашого письменника. З найбільшою виразністю міщанські властивості цих „благородних дам“ показано в XIII розділі повісти, в якій письменник описує бенкет у міського голови. Вони нарівні з чоловіками грають у карти, п'ють, „фліртують“, слухають оповідань Картушенка про його боротьбу з „експропріаторами“ (на думку протопопи, що висловив її „обгризаючи кісточку курятини“—це були „вже-ж ніхто, як жидки“), дивляться на „замічательний“ фокуси нотаря Філянського, який п'є горілку, не беручи чарки руками і т. и. Але найбільше „благородства“ виявили дами в опочивальні хазяйки, куди та привела їх, щоб „підбадьорить“ перед вечерею. „Заходьте сюди, тільки зачинайте двері,—весело підморгуючи, сказала вона,—щоб мужчини не побачили.—А що хіба?—Та тут картинки, все для... дорослих“... І дами почали смакувати ті „картинки“. „Ну, знаєте, тут і картинки!—з ледве помітним замиранням у голосі, не відриваючи очей від стереоскопа, проказала Філянська.—І де ви їх таких набрали?... У всіх видах...—Це-ж мій благовірний під старість собі роздобув. У його там ще є такі, що ого-го!...—Принесіть і ті!—моргнула протопопша. Аграфена

Савишна принесла ще купу картинок. Дами живо розхалили їх і, червоніючи з цікавості і ніяковості, поглядаючи одна на одну й на двері, почали без стереоскопа розглядати коло світла неможливо сороміцькі малюнки¹⁾. З дальших розмов виясняється, що ці малюнки — звичайна річ і серед старих і серед малих. Голова, увійшовши на той час в опочивальню й заспокоївши „збентежених“ дам, заявив: „Я знаю... чого ви соромитесь! Наш Вітька, йому чотирнадцять літ, а як добереться до цієї страви, то як Мартин до мила“²⁾. А протопопша, на запитання Філянської — з кого такі картинки фотографують — відкрила не менше цікаву тайну й розказала про участь у постачанні тих карток і „святих отців“: „От у благочинії Гонтаревського був один батюшка... Так він як оженився, так у його був апарат, і він отако-о посфотографував свою жінку. А прислуга візьми та й украдь кілька карток та й пустила по селу... Скаandal був великий. Ледве з парафії не довелось тікати“³⁾. Отаке „суспільство“ — і то, знову треба сказати, не вигадане — описує наш письменник у цій повісті... Чи-ж міг він назвати його якимось инакше, а не „варварами“?..

Щось подібне до провісника нової моралі Кунцевича маємо в одному маленькому оповіданні Чернявського „Собака“⁴⁾, в лиці Андрія Петровича Донченка. Він удає з себе також якогось ніби протестанта проти існуючих порядків, інші вважають його за великого оригінала, не аби якого таланту чоловіка, а насправді це також, як і Кунцевич, типовий міщанин, самовпевнений недолюдок і над усе страшений еґоїст. Батько його був селянин-куркуль, нажив чималий достаток коло панів. Сина вчив він у гімназії, але молодий Донченко „дійшов до восьмого класу й кинув її, не схотівши кінчати курсу і добиватись „атестату зрілості“. Це йому здавалось „гидкою зневагою“. В ті часи він поклонявся Писареву й поважав його за найвищий авторитет, за альфу й омеґу хисту й інтелігентного лицарства“⁵⁾. Після того він десь мандрував, „заробляв хліб роботою по пристанях“, кажуть, що „стрілявся“, потім байдиковав, влаштував всілякі гульбища й оргії, далі знов „кався“, десь „служив“, завів був роман з дівчиною-селянкою і т. д. Оповідач (ніби автор) зустрівся з ним наново якимось на залізничній станції. Донченко на цей раз критикував ідеалістів, впадав у песимізм і бавився з чудесною собакою своєю Діянкою. Ота Діянка, історія з нею, й показала усю глибину міщанства й еґоїзму в тому Донченкові. На якійсь станції вона одстала від поїзду. Напружуючи усі свої сили бігла вона за поїздом, за хазяїном, наздогнала була свій вагон та хазяїн... не схотів кинути газети, яку на той час читав, і взяти (втягти) її в вагон (бо чужим вона в руки не давалася). Собака запалилася й пропала. „Донченка я більш не бачив“, кінчить оповідання письменник. „Чув я, що він таки одружився з якоюсь дівчиною-селянкою, і що вона скоро збожеволіла. Я згадав тоді бідну Діянку. І та безталанна

1) Там-же, кн. XI, стор. 271—272.

2) Там-же, стор. 272.

3) Там-же, стор. 272.

4) „Киевская Старина“, 1902. XII.

5) Там-же, стор. 385.

дівоча душа, так як і Діянка, тяглась мабуть до його, і та дівчина цілувала йому руки й загинула від його холодного, жорстокого серця... 1)

В інших оповіданнях Черняхівського маємо тих-же міщан-чиновників, тільки з іншими рисами вдачі, в інших життєвих ситуаціях. Це вже не завжди ситі й задоволені, не завжди горді й дужі, а навпаки — прибиті долею, переможені, нещасливі. Такий-от чиновник контрольної палати Іван Кузьмич, з оповідання „Тополі“ 2). Він уже підтоптаний чоловік, „спокійний і рівноважний“. Він має будиночок в кінці міста, під кручею; з будиночка видно луки, леваду, річку, залізницю, а геть далі „вимальовувався ряд струнких тополь. Ті тополі всьому краєвидові надавали чогось такого, без чого він був-би холодний, сумний і непривітний“ 3). При чому тут тополі — в оповіданні про чиновника контрольної палати Івана Кузьмича? А от при чому. Іван Кузьмич ретельний чиновник. Сьогодні він в особливо гарному настрої, бо „сьогодні навіть управитель палати похвалив його працю“. Іван Кузьмич випив „чарчину“ горілки, пообідав і сів коло вікна, щоб подивитися на „давно знайому йому картину“. Іван Кузьмич був цілком спокійний. Він може-б так і заснув, коли до його вуха долетів „стогін“ пароплава. То був перший пароплав цієї весни і він нагадав йому колишнє, його давно минуле щастя, що зникло, втекло од його також весною і також пароплавом... Це була його кохана дружина, Маруся. Одружившись, вони жили спершу тихо й дружно. Потім Маруся познайомилась з якимсь військовим, була з ним на маскарадї, а далі, саме у весняну повідь, вона покинула назавжди Івана Кузьмича й подалася в Київ до свого коханця. Все це згадав бідолашний чоловік, подивився на холодні, мов мергві тополі, і почав їх несвідомо перелічувати: „П'ять... дев'ять... дванадцять... тринадцять. Тринадцять? І знов лічить він: чотирі, сім... дев'ять... дванадцять... тринадцять. Так, їх тринадцять. Він ясно тепер бачить, що їх тринадцять... Три... над... цять... — шепоче Іван Кузьмич. І якесь містичне просвітлення обгортає разом його душу. Все йому стає яснє: все його життя, вся історія його кохання. Тринадцять!.. Он де розгадка його нещастя. Воно було неминуче. Инакше не могло бути“... 4).

А причиною того було тринадцять тополь. Такий-же нещасливий був і Ненарадович з оповідання „Щастя“ 5). Це був навіть і не чиновник, а просто сільський поліцейський, урядник, „старий, пухкий, немов повстаний“. Сидів він у товаристві старости Перепела й писаря Підкуймухи, п'яних сільських „властей предержавних“, і сам пив з ними, „установивши великі, вохкі від старости й горілки очі в стелю накуреної кімнати й мов щось пригадуючи“ 6). Пригадував він своє минуле й оповідав про його своїм

1) Там-же, стор. 393.

2) „Киевск. Старина“, 1903, VII—VIII; збірка „З розпуттів життя“ К. 1903.

3) „З розпуттів життя“, стор. 27.

4) Там-же, стор. 33.

5) Збірка „Богові невідомому“, К.-Льв., 1913; „Пов. й оповід.“, кн. I, Херс., 1920.

6) „Богові невідомому“, стор. 26.

слухачам. Він був дворянський син, вчився в гімназії, був виключений з другого класу. Далі „поміщик з перезаложеною вдесяте землею (після матери лишився їм з братом маєток Тамаровка, 300 десятин)... Якийся час член дворянської опеки... Прогнали потім скоро... Ключник у князя... І відтіль довелось тікати... І тепер урядник, адміністратор, сказати-б“¹⁾). Була в його змога поправити діло, ще як маєток цілий був, хоч і заложений, та зірвалось. „Еге, щастя! Щастя лови, а пустив раз — вдруге не жди... Еге, не був-би дурнем, то жив-би може собі паном в своїй Тамаровці, а не тріпався, як собака на старості літ... казав Ненарадович. Всі кажуть, що украсти — гріх, хабаря взяти — гріх, хвальшиві бумажки пустити — Ненарадович потер пухкими пальцями, мов у їх були кредитки — теж гріх... А всі й крадуть, і хабари беруть, і на хвальшивих грошах багатіють... Ви подивіться: хто у нас в городі багачі? Чихирянець, Рудак. Неналаденко... Ви думаєте — вони чесно понаживались? Еге!.. Всі в Нахочеван їздили... Уміли комерцію. А я не зумів. І ввесь вік каютимусь. Бо дурня зваляв...“²⁾). І Ненарадович розповів, як і він також поїхав у Нахочеван купити хвальшивих кредиток, як його там ганебно одурено і як пропали там останні гроші. А їдучи після попойки з писарем і старостою додому, він знов і знов то пригадував своє життя, то жалів, що випустив таке близьке щастя отам в Нахочевані. І йому здавалось чудним, що він колись, замолоду, міг марити про кращу долю, про якесь щастя — він Ненарадович, старий і хворий урядник, якого і на службі держать тільки як дворянина, з милости“. Старий урядник, такий закінчений, справжній міщанин, добре знав, що вже не бачити йому свого щастя і що час уже покинути свої мрії і зробити висновки та підрахунок своєму життю: „Пропадати, старий дурню, пора! — з злістю промовив він сам до себе в голос і смикнув віжками“...³⁾).

Значно яснішими, світлішими фарбами змальовано у Чернявського інтелігенцію, людей інтелектуально вищих од що-їно схарактеризованих чиновників — міщан, з розвинутим в тій чи иншій мірі почуттям обов'язку перед суспільством, з ширшими і глибшими інтересами громадсько-культурними. Ці інтелігентні постаті виступають перед читачем, також як і всі инші, в звичайному життєвому круговороті, в неприкрашеній дійсності дореволюційного режиму, в постійному й характерному для кожної даної групи осіб оточенні. Письменник взагалі не одривав їх від життєвого реального ґрунту, як і представників усяких инших суспільних груп, але подекуди тут він робить винятки, особливо коли накреслює позитивні образи й характери, коли він не змальовує, а творить потрібний йому образ, характер, тип. Це, звісно, річ звичайна й допустима, але такі постаті у нашого письменника виходять не завжди вдалі, не завжди викінчені й наповнені потрібним змістом. Це треба сказати й відносно найцікавішої повісти Чернявського, з погляду представлення в ній саме життя інтелігенції й окремих її представників, відносно повісти „Весняна повідь“⁴⁾: деякі

1) Там же, стор. 32.

2) Там же, стор. 26 — 27.

3) Там же, стор. 32.

4) „Киевск. Старина“, 1906, I — II і окремо: К., 1906.

постаті в ній тільки накреслено, деякі характери тільки намічено — й не закінчено, не наповнено змістом. Сталося це, можливо, тому, що письменник захопився головною фігурою повісті — Трублаєвичем, а про інших не подбав, а може й тому, що він менше знав тих людей, які послужили йому матеріалом для композиції протилежних Трублаєвичеві характерів (радикальніше чи навіть революційніше настроєних людей з 1905 року), або не так добре їх зрозумів. Так чи інакше, образи революційної інтелігенції в повісті „Весняна повідь“ вийшли бліді й неяскові, в усякім разі далеко менше яскраві, ніж реакційні або байдуже-міщанські постаті тієї-ж повісті й незрівняно слабші від центральної постаті „Весняної повіді“, її головного героя — поміркованого, з усякого погляду нерішучого й неврівноваженого, „середнього“ інтелігента Трублаєвича, що його поставив автор між революційною групою інтелігенції 1905 року і її консервативно байдужою чи реакційною частиною.

Ці радикальніші інтелігенти не всі проте з „революційним ухилом“, деякі з них не більше, як поступовці, ліберали, протестанти проти гнилого передреволюційного (до 1905 року) режиму й виступають вони з своїми протестами й вимогами реформ власне в зв'язку з загальним заворушенням у 1905 році. Таким змальовано в повісті земця — ліберала Линського, який виступив з ліберальною промовою на земському зібранні, скоро після розгрому японцями російського війська під Мукденом. „Настав грізний час суду над нашою пригніченою й розвинченою по всіх сугавах неможливими морядками країною“, говорив він. „Рідний край жде від нас чесного, смілого слова, і ми повинні те слово вимовити... нам потрібні не пристройки ганків та бань на гнилому будинку нашого устрою, а головна перестройка всієї будівлі“¹⁾ і т. д. Після цієї своєї промови Линський в повісті ніде не появляється й, розуміється, не може бути віднесений до виразних її постатів. Не більше виразні й інші інтелігенти повісті, особливо „крайні ліві“ в тому оточенні, що його представляє письменник — в якомусь більшому південному українському місті (Катеринослав? Херсон?) бурхливої доби першої революції. До їх належить власне гурток молоді, що збирається у Говорецьких — сама молода хазяйка — курсистка Люба Говорецька, урядовець земської управи Зембулат, акушерка Загорянська, студент Габрилович та з старших — зять Говорецьких, теж службовець з земської управи, Білогруд. Деякі з них, як і згаданий вище Линський, показуються перед читачем один єдиний раз і потім зникають, не граючи ніякої ролі в повісті (Загорянська, Габрилович), інші виступають у повісті частіше, але від того не робляться ні виразнішими, ні взагалі потрібними в ній. Білогруд, наприклад, представлений як кар'єрист, що поділяв радикальні думки Зембулата не по ширості, а з метою „дістати через Зембулата кращу посаду в земстві, де вони обидва служили“... „Він був родом з міщан, скінчив початкову школу, був у москалях і там просвітився. Звідтіль він вернувся чимсь подібним до фельдшера і служив кілька часу при земській больниці. Потім того, як умів гарно писати, то понав у земську управу переписчиком паперів. Він

¹⁾ „Весняна повідь“, К. 1906, стор. 5.

багато об собі думав і був дуже радикального напрямку думок, а коли оженився на старшій Говорецькій... то це йому в його очах надало ще більшої ваги. В'н держав у руках свою жінку і живосилом начиняв її всякою нелегальною літературою¹⁾. Характеризуючи Білогруда (як його розумів Трублаевич), автор каже про його так: „Він був тепер фанатиком лібералізма, навіть радикалізма, принаймні уявляв з себе таку людину, хоч Трублаевич не вірив у його щирість. Він знав і пам'ятав, і ніколи не міг забути, як цей самий Білогруд, уже буди фельдшером, брав участь у всенародньому перепису і доставши в нагороду за свою працю мідяний жетон, припинав його собі на груди, немов орден, коли на святки робив візити знайомим. Цього Трублаевич не міг забути, і йому здавалось, що тут виявилась уся вдача Білогруда, і що цього радикала можна купити за кожен блискучий п'яшок, — тепер п'яшок ліберальний, учора бюрократичний, а завтра ще який-небудь“²⁾.

Центром того радикального чи революційного гуртка має бути в повісті Зембулат, але він ніяк і нічим не виділяється споміж інших невиразних і кволих фігур „лівих“. Його характеризують як ватажка, організатора, як людину розумну й революції віддану, але ніде цих своїх даних він не виявляє. Він був родом з кавказьких горців, вчився в університеті, був вродливий, мав добрий зріст і гарний голос, були в його чудесні очі і закохувалися в нім панночки — оце і все, що ми про його знаємо... В цілій повісті він говорить, здається, двічі і то по кілька слів: один раз після критики промови Лінського, обороняючи демонстрацію молоді та нападаючись на бюрократію, що не зуміла воювати з Японією, а вдруге — вітаючись з Трублаевичем в Одесі...

Він сидів у тюрмі, невідомо за-що, не знати, як відтіль вийшов, неясно, чи робив що в Одесі, — і тому цілком незрозуміло, чому Люба, розчарувавшись у Трублаевичу, „очарувалась“ саме Зембулатом. Також неясна й квола гостять вийшла й з Люби, що мала-б бути героїнею повісти. Вона — дочка „отнюдь“ не ліберального навіть віце-директора банку взаємного кредиту, вчилася в гімназії, а потім у Москві на курсах. Любила Трублаевича й була вже з ним заручена. На початку революції 1905 року, захопившись Зембулатом, вкупі з тим і тільки, звісно, через те увірвала в революцію. Перехід її від буржуазно-інтелігентського існування до революційної боротьби не вмотивований, як неясна й заміна Трублаевича новим героєм Зембулатом. Під час масових арештів її також арештовано, а далі випущено, а далі вона опинилася з Зембулатом в Одесі. Її політична платформа ніяка, вона не виступає ніде і говорить взагалі дуже мало, а коли й намагається визначити своє революційне credo, то не йде далі „рівності“ людей, солідарності з ближчими товаришами (не хоче йти сама для всіх з тюрми) і т. п.

В листі до Трублаевича, у відповідь на його прохання сказати йому всю правду, Люба признається, що хоч вона його й любить, звичайно, як брата, „а может быть еще сильней“, але інша людина

¹⁾ Там же, стор. 10 — 11.

²⁾ Там же, стор. 15.

стала між ними: „Та людина запалила мою душу бажанням боротьби, бажанням віддати всю себе на те, щоб усім, усім людям було краще жити на світі. Я була короткозора й егоїстична, я думала тільки про себе, про своє щастя, але так жити не можна. Ви самі знаєте це, хоч не можете безоглядно йти в той табір, до тих людей, куди тягне мене моє серце. Я вірю в тих людей, я вірю, що правда на їх боці“¹⁾. З цього признання чудесно видно, що ніякої платформи політичної у Люби не було, що не було у неї взагалі нічого свого, а пішла вона виключно з кохання до Зембулата (у якого теж, очевидно, нічого не було), пішла, вірючи йому і через те безоглядно. Типова інтелігентська позиція, характерний інтелігентський світогляд, наївність, непрактичність, сліпа віра, безоглядність і т. п. Розуміється, що на якусь політичну, революційну організацію, скажім партію, й натяку немає в цілій повісті, навіть в Одесі, де ми в-останнє зустрічаємось з Зембулатом і Любою, куди очевидно доля (просто сліпа доля) закинула наших „революціонерів“. І тому немає нічого дивного, що революція в Одесі в червні 1905 року була несподіванкою для Зембулата й Люби, — вони не були учасниками її, а тільки глядачами.

Інші представники інтелігенції в „Весняній повіді“ теж випадкові, — показують ся в ній один раз, як епізод, теж невиразні й не значні. Такими є старі й нові знайомі Трублаєвича в Одесі — і доктор Левандовський „ставний і жвавий не по літах“ чоловік, що „чulo відгукався на всі події, усім цікавився і скрізь, де він появлявся, вносив з собою якесь приємне оживлення“²⁾ і якийсь Золотницький „високий і сухорлявий, з довгими руками й ногами, мов у коника“, що ходив по Одесі під час революційних зворушень, узнавав новини й розносив їх по знайомих; і старий Кончак, колишній професор Трублаєвича, що „говорив про весну, про той великий рух, що постав скрізь. Він на все дивився оптимістично і сподівався, що все налагодиться, і навіть дуже скоро, на кращий, бажаний лад“³⁾. Тут же, до речі, можна згадати й того безнайменного доктора, що з ним познайомився Трублаєвич під час своєї мандрівки на село, до краю витриманого „оптиміста“, що як і професор Кончак, пророкував, після розрухів і смутку, світле майбутнє. Це він пустив в оборот вираз „весняна повідь“, як образ революції, сподіваючись, що як весняна повідь змиває всю нечисть і прочищує землю, так і революція змете усе старе й негодяще в суспільстві й викличе до життя нові сили, нові порядки. Потроху - помалу розковує весна землю, ламає кригу“, каже доктор, — „уже потекли мутні, але жваві, говіркі струмки скрізь, скрізь! Точать вони й підмивають все, що не стріється їм по дорозі, зливаються до купи... І тоді ревуть, бурхають, ламають все, що трапиться на їх шляху, і несуть геть вперед і вперед. Несуть усю нечисть, зривають і заносять і плодючу землю, не розбираючи правого і винува- того. Ну а в кінці всього, знаєте, буде май. І будуть ясні й небо і земля!“⁴⁾.

¹⁾ Там же, стор. 82 — 83.

²⁾ Там же, стор. 106.

³⁾ Там же, стор. 111.

⁴⁾ Там же, стор. 75 — 76.

Ця фразеологія докторова дуже сподобалася Трублаєвичу, але в ній, крім звичайнісінької риторики, крім натхненого інтелігентського патосу немає нічого, немає ніякого змісту. Що саме буде „вкінці“, який буде той „май“ і для кого він наступить, — цього не зумів сказати доктор, як не зуміли висловити ні Зембулат, ні Люба, ні Лінський, ні Кончак і ні які інші інтелігенти з „Весняної повіди“.

Виразніші вийшли в повісті постаті „правих“. Ці люди не грають ніякої ролі в подіях, не складають ніяких програмів, не кидають ніяких фраз, крім, звісно, лайок і інсинуацій на винуватців, привідців революції, але ідеологія їхня, їхні бажання цілком ясні — вони хотять як найскоршого задушення революції й дальшого панування жандарів і продажно́ї буржуазії. Цього хотять земські начальники, що їх дуже турбували навіть ліберальні промови Лінського на земському зібранні; проти цього нічого немає пані Дубравська, вороже настроєна проти молоді взагалі, а проти єврейської молоді зокрема й особливо цього сподівається банківський бухгалтер Донда, цей пасивний чорносотенець, як це видно з наведеного вище оповідання його про напад чорної сотні на гласних земського зібрання, цього жеде не діждеться активний чорносотенець і організатор погромів Бабаков; не від того і Любин „папаша“, старий Говорецький, який в розмові з нею (в тюрмі, на побаченні) недвозначно заявив таке: „я-б може сам половину перевішав отих жидків та лодирів (революціонерів), але ти... ти... дочка моя? Ти задумала бунтувати, ти держала у мене в домі якісь там гидотні книжки?...¹⁾“

Справді центральною фігурою повісти і разом найвиразнішою фігурою її є згадуваний вже не раз Трублаєвич, якому письменник і найбільше уваги присвячує. Це той „звичайний“, „середній“ інтелігент, що його найчастіше зустрічав письменник у своєму житті й добре вивчив характерні риси його ідеології, світогляду й побуту. Він піднявся вище над міщанство своєї доби, але ще не зовсім порвав з ним; він шукає чогось, прагне кращого життя, але не вияснив, не зрозумів його суті, не знає, куди скерувати свої поривання: він відчуває гніт і ганьбу тяжкого передреволюційного режиму, але не вміє проти його протестувати, не знає, що сила такого протесту лише в організованих виступах. Він інтелігент „одиначка“ самотній, безсилий, без сталого світогляду, нерішучий, повний сумнівів і вагань, зайнятий найбільш своїми власними переживаннями, заідений рефлексіями й самоаналізою. До того-ж гордий, замкнений і холодний. Розуміється, що він по-за всім доброзичливий, гуманний, нездатний на якісь подлі вчинки; „благородний“ (чи як де кажуть „шляхетний“), навпаки здатний на самопожертву і т. п. — це той, зрештою, інтелігент, що його витворювала передреволюційна (перед 1905 роком) безпросвітня доба з її безоглядною державно-урядовою поміщицько-жандарською реакцією, з її задушливо-міщанською атмосферою в сім'ї й суспільстві, з її нівеліруючою, абстрактною й перевантаженою класицизмом школою. Таку нашу характеристику Трублаєвича легко виправдати відповідними уривками з самої повісти. Скажимо, що до „гордості“ й самотності його: „ніхто йому про це (про

¹⁾ Там-же, стор. 49.

те, що його наречена Люба закохана в Зембулаті) не насмілювався говорити, бо він був самотний і гордий чоловік, ні з ким не водив компанії і у його не було приятелів¹⁾. Що до його скептицизму, сумнівів і вагань: Трублаєвич не цікавився промовами гласних під час бурхливого засідання в земському зібранні, не визнавав за потрібну маніфестацію молоді, — „люди більш-менш солідніші віднесли до неї іронічно: по їх думці вийшов якийсь жарт, дітська виходка... Другі сперечались і палко, розмахуючи руками, щось доказували одні другим. Трублаєвич помітив, ще це саме робив і Білогруд... „Ну, цей буде доказувати, що ця дитяча виходка є громадський вчинок, і ти, що вчиняли отой гармидер, герої“²⁾. Демонстрацію молоді Трублаєвич уважає „за нуль, навіть, більше того — за мінус, ніби через те, що нею молодь нічого не досягла. З вечірки у Говорецьких, на якій дебатовалось питання про ту демонстрацію, Трублаєвич тікає роздратований, він один лише критикував той виступ і на його всі напалися. „Нічого... нехай! — говорить він, ідучи від Говорецьких. „Плювать мені на їх усіх! Нехай собі ліберальнічають. Я їм на перешкоді“³⁾. Письменник наче пояснює гнів і роздратування Трублаєвича тим, що він ревнував Любу до Зембулата“. Зембулат енергійна і смілива людина, людина освічена й розумна, але він жонюлюб; так оцінює його Трублаєвич. „Зембулата він (Трублаєвич) ненавидів, бо почував, що цей чоловік стає йому на дорозі; — додає до цього письменник. Але далі Трублаєвич прохоплюється цілою тирадою (в думках, на самоті) проти усіх прихильників Зембулатових взагалі, проти усієї нової, радикальної молоді: він знає їм ціну! То зелена молодь, фанатики радикалізму. Вони кажуть, що живуть тільки розумом, що зреклись усяких вірувань, але не помічають того, що сліпо вірять в почуті з десятих рук соціальні догми, вірять в кожну утопію, аби та утопія обіщала там десь, у темі віків, щастя людському родові. Вони відносяться до всього, що навколо їх, критично, але тут у їх критика не може мати місця і коли хто почне критикувати їх віру, вони ненавидять його, бачать у йому свого ворога. Вони обурюються проти гніту, проти автократизму, а що було-б, коли-б ці люди завтра почувли власть у своїх руках? Фанатик не може бути вільним чоловіком і не може шанувати волі, — він надіне на неї коли не ті самі кайдани, які надівав на неї тиран, то другі подібні“⁴⁾. В цій характеристиці молоді, в означенні нових (очевидно, соціалістичних) течій серед неї, як течій „фанатичних“, як „утопій“, в підкресленні отого цілком неясного поняття „волі“ (волі „взагалі“), що її ніби не зуміють шанувати „фанатики“, в отім слові „людці“, яким Трублаєвич називає молодь, — в усьому цьому легко можна відчути вже певне політичне середо. Уся ця характеристика, звісно, не результат роздратування проти Зембулата, а висказ глибокого переконання і то переконання саме інтелігентського, переконання людини, що за життям не йшла, не вміла, не могла, та навіть і не хотіла йти, як ми побачимо далі.

1) Там же, стор. 9.

2) Там же, стор. 7.

3) Там же, стор. 14.

4) Там же, стор. 15 — 16.

Ідучи Трублаевич з гостей, думає все та зважає нові події, виявляючи до їх і своє відношення. Не змінила течії думок його і пригода з хуліганами-погромщиками, коли йому довелося обороняти від їх якихось студентів та панночку (він-же, як уже сказано, не був байдужий до чужого нещастя). Навпаки, ця пригода послужила йому за матеріял до яснішої аргументації його поглядів на події й до формулювання його висновків з їх. „Ось вона, громадянська війна, викликана фанатизмом людей“, думав він, „з одного боку фанатики ліберали й радикали, може той самий Білогруд, а з другого фанатики „чорної сотні“ з вожаком Бабаковим“¹⁾. Для Трублаевича громадянська війна — викликана власне фанатизмом людей; основа й причина громадянської війни, на думку цього відсталого й запамороченого інтелігента, є ніщо інше, як фанатизм, — інших причин він не знає (на розуміння ним справжньої суті класових відношень і класової боротьби немає, звісно, й натяку!). До того-ж і „фанатизм“ лібералів та радикалів і „фанатизм“ чорносотенців важать для Трублаевича однаковісінько, він міряє його однією міркою, надає їм очевидно, однаково негативне значіння, а за ідеал громадський має, ясна річ, спокій, очікування майбутнього і повне невтручання в боротьбу. Прийде час і якоесь все влаштується на світі добре. Не треба, мовляв, насильства ні над ким (поки що, звісно, нехай панують жандарі), не треба ніякої революції, ніякого кровопролиття, все матимуть люди з часом і дістануть те все — „рівність, братерство і волю для всіх“ поволеньки, через принадний, мирний поступ, в результаті справжньої, усім м'якотілим інтелігентам милої, еволюції. Оце справжнє сгедо Трублаевича і йому подібних, усіх тих аполітичних інтелігентів, що їх, за термінологією самого Трублаевича, можна-б назвати фанатиками спокою, громадянської апатії і „середнього“ чи серединного („моя хата з краю“, „ні нашим ні вашим“ і т. и.) животіннячка... Проте і сам Трублаевич, удавшись в самоаналіз, досить вірно визначає своє місце в суспільстві й трошки себе навіть критикує. Образи й матеріяли для того він бере не з якогось там звичайного джерела, а з апостола (святе письмо, він, розуміється, підчитував), „згадалися йому слова апостола про те, що не можна бути ні холодним, ні гарячим. „Знаю твої діла,“ говорив якоесь бог в апокаліпсисі, через апостола, одному єпископові, — „ти не холодний і не гарячий. О, коли-б ти еси був холодний або гарячий! А за те, що ти тільки теплий... , то випльну тебе з уст моїх“. Трублаевич почував, що він саме й єсть такий ні теплий, ні холодний, що він не може цілком віддатись якомусь ділові, що сумління точить його думки, під'їдає їх під корінь, як гробак рослину, і з того він безсилий... Ще поки скрізь було тихо, в годину реакції, він жив мовчки і не почував себе таким. А тепер, коли навколо закипіло нове життя, він чув, що зістається якоесь немов на березі, як викинута водою тріска. Течія йде мимо неї. Почувати себе так — було важко, але зречтись самого себе й піти за течією він не міг²⁾. „От і тепер, після всіх подій сьогоднішніх (почавши від земського зібрання): „він почував, що оце

¹⁾ Там-же, стор. 17.

²⁾ Там-же, стор. 17.

саме тепер він підійшов до якогось небезпечного місця і що з ним щось мусить трапитись. Він почував себе збитим з місця, зрушеним. Він чув, що губить під собою ґрунт... не холодна й не гаряча людина, він не має собі спільників по своїх політичних переконаннях і мусить бути самотнім серед своїх знайомих, мусить тікати від їх: як не холодний і не гарячий, він оце зараз покинув своє місце біля заручениці і він утеряв її... покинув її саму — своєму супротивнику¹⁾.

Але він не повертається туди: „прохати її кохання, вимолювати її спочуття він не буде. Для цього він занадто гордий. Жив до тридцяти трьох літ самотнім, житиме й далі²⁾. Так наче постановив Трублаєвич, але справді він не раз і після цього намагався повернути собі прихильність Люби, навіть тоді, коли побачив, що між ними скінчено все. Тим часом ніякі „постанови“ і ніщо інше його не заспокоювало. Він читав вірші і чув „як недоступно хтось такий говорив йому теж віршами:

У тридцять літ ти вже банкрут...
Ти — не холодний, не гарячий“...³⁾

Одержавши згодом, вже на хуторі у матері, останнього листа од Люби, довідавшись, що вона справді його не любить, він знов аналізує себе й пробує в'язати й причини отієї своєї відсталості від життя: „обережно, навіть з ласкою, одштовхнуто геть його — не гарячого й не холодного, його — теплого, його — середину на половині... Не теплий, не холодний — ось його прокляття! Ось та печать, що її поклала на його душу і на душі тисяч і мільйонів людей доба реакції. Він завжди був чесною людиною, він завжди бажав добра людям, але жив як зв'язаний, боявся переступити міру, боявся чим-небудь виділитись з ряду других людей, щоб не накликати на себе за це кару адміністрації, щоб не драгувати смілістю пригніченої суспільності. І він засох і зав'яз, і коли прийшла пора, що вимагала справжньої сміливої діяльності, то вже він був на неї нездатен. Він умів тільки аналізувати, вишукувати тіні і бачити хиби у людських вчинках, і в серці його засіло глибоке зневір'я. І, як невіру, його кидають на тій нікчемній середині на половині. „Покидьок...! — у голос промовив він сам до себе. — Не варт ти нічого!“⁴⁾

З усіх цих цитат, надто з самохарактеристики Трублаєвича дуже добре видно, чого вартий справді цей інтелігент і яке місце займає він, і безліч йому подібних, у суспільстві. Але є ще кілька місць у повісті, які доповнюють його характеристику. Це власне ті місця, що в їх змальовано відношення Трублаєвича до селян, що в їх виступає Трублаєвич в своїй сім'ї, як син землевласниці, як сам землевласник, одно слово, у тих місцях, де показано, як інтереси Трублаєвича маєткові, родинні і класові — зіставляються й протиставляються інтересам селянства

¹⁾ Там же, стор. 18.

²⁾ Там же, стор. 18.

³⁾ Там же, стор. 19.

⁴⁾ Там же, стор. 83.

Ще перед поїздкою на хутір, одержавши Трублаєвич листа від сестри й довідавшись, що „навколо бунтують мужики, рубають в панських лісах дерева, беруть із клунь немолочений хліб і соломучу“, що й „в їх саду зрубали дві груші і яблуню“, що й наймит похваляється, що пустить хутір за вітром¹⁾),—ще тоді досить ясно виявилось його відношення до селянства, до розрухів, до цілої революції. Він постановив поїхати на село допомогти хворій матері у її справах (і, мабуть, між іншим, урятувати, що можна, й на хуторі). Він, правда, не знав, „що він скаже тому парубкові наймитові, що нахваляється спалити хутір, тим мужикам, що порубали дерева в саду“ (він же нерішучий, боязкий, непрактичний, до того-ж делікатний і гуманний), але він візьме відпуск і неодмінно поїде. А тим часом, в звязку з домашніми новинами, Трублаєвич аналізує й критикує, „з досадою він признався... що так звані ліберальні люди легко порішили на словах, сидючи у теплих кватирах, усякі питання соціальні й політичні. Спорили, змагались з-за головних думок, і ніколи їм не доводилось ставати на справжній, реальний ґрунт. І люди в їх уяві ділились на два нерівні стани: один — то народ, демократія, пролетаріят, і другий—бюрократія. Перші всі були чисті й непорочні ангели, а другі уявлялись, як гидотні гадини, без усякого просвітку в душі, достойні тільки того, щоб усіх винищити. І от тепер ангели б'ють земців, грабують полупанків і панів, винищують ліси й сади і збираються палити нікчемний хуторець, з старою людиною, що ступила вже, може, на божу путь.

Де-ж правда, як розібратись у цій плутанині? Трублаєвич думав про це і не міг розібратись в своїх думках, і тільки почував, що тут єсть якась тяжке непорозуміння, якась хвальш“...²⁾).

Ідучи Трублаєвич додому, знов і знов аналізує події й встановлює своє до їх відношення. Він може іноді признати, що „життя не може стояти нерухомо“, що розрухи, жертва й кров неминучі в боротьбі, але по-правді не треба-б тих жертв і крові, якось инакше слід добувати людям волю й щастя, і війна на сході (російсько-японська) і громадянська війна — все це непорозуміння. До того-ж „сотні кайданів, що тріщать і лопаються що-дня, б'ють кого попадя, б'ють правого, б'ють і винуватого, б'ють сліпо... Ті сотні кайданів, що рвуться й там, і сям, усіх б'ють, усім роблять рани. І немає кінця-краю тим, кого вони б'ють, скрізь рани, і всюди кров і сльози. І він сам ранений їде оце туди, де умирає його підбрата матір, де мучиться сестра“³⁾). Визвольна боротьба — тяжка, кривава боротьба, і кров та мучить, страшить його. Він же „не буревісник, він не боєць, він — обміркований, чесний робітник“ і він вірить, він переконаний, „що поступ людського життя роблять не войовничі поклики буревісників, а руки й мозок робітників... поступ роблять людські маси, які еволюціонують дуже нескоро, дуже поважно (поволі), але певно, без повороту назад⁴⁾). Так знов і знов висловлює Трублаєвич свою улюблену думку, думку

¹⁾ Там-же, сторн. 38.

²⁾ Там-же, сторн. 39.

³⁾ Там-же сторн. 53—54.

⁴⁾ Там-же, сторн. 54.

поміркованого, лагідного, гуманного й аполітичного інтелігента, що єдиний шлях до перебудови світу — звичайно, на основах „рівності для всіх“ — це шлях мирного культурного розвитку суспільства, шлях еволюції.

Селянські розрухи для Трублаєвича також, звісно, є збочення з того єдиного шляху і також — непорозуміння і некультурність. Побачивши Трублаєвич з вагона пожежу й довідавшись від сусідів-селян (сусідів у вагоні), що то горить панська економія, докидає й свого слова в розмову дядьків: — Це підпал, сказав хтось... — „Панське добро горить“... — „Туди й дорога!..“ — „Коли не нам, то й не тобі“. Трублаєвич оглянувся й побачив залиті червоним сяєвом обличчя мужиків. Вони сміялись. — А хіба не можна було зробити так, щоб було і йому й вам? — спитав він — „Мабуть, що не можна...“ — „Еге, побалакай з ним!.. Отака розмова краща. Нехай почухається!..“ — „А коли-б вам зробив отаке хто-небудь бідніший за вас, що-б ви сказали? — спитав Трублаєвич. — „Бідніше нас немає“¹⁾. Така розмова ще більше переконала його, що це непорозуміння. „Він знов сидів і думав свої думки, а колеса вагона вибивали — непорозуміння! Непорозуміння! І так без кінця. — Коли-ж ми всі порозуміємось — сказав Трублаєвич. Одповіді не було²⁾ і змучений усіма переживаннями та вражений останньою розмовою інтелігент на кінці виголосив у думках цілу промову до „народу“, промову щиро-народницьку, певну жалю, вболівань і нарікань найбільше на те, що нікому дбати про освіту народню, про культуру: „Некультурний, темний народ“, говорив він, — темний од верху до низу, ти звик до тієї темряви, звик до тієї нечисти, що посіла тебе, і ти не почував їх. Хто тебе знає, чи ти й тепер почував їх, коли тебе збуджено громами гармат, збуджено тим, що випущено кров з сотень тисяч синів твоїх! Ти тільки починаєш ворухитись і хапаєшся за що попало, і б'єш і топчеш ворогів і друзів своїх. Ти он справляєш неронівські огненні бенкети і пускаєш за вітром добро, скоплене твоїм-же потом. А весною у тебе видохне з голоду твоя худоба, і нічим буде тобі борозни вивести на убогій, через твій недогляд, ниві! Коли наука просвітить твій розум, бідний народі мій, коли ти навчишся цінувати придбання культури і власну свою працю?³⁾.

В цій промові ясно вчувається кризь жаль за „придбаннями культури“ жаль власницький і не видно бажання зрозуміти селянина, зрозуміти ту страшенно просту істину, що з поміщицьких цінностей (худоби, хліба, будівель), придбаних справді потом селянина, сам селянин таки й справді ніякої користі собі не має, поки цінності ті лишаються в цупких руках поміщика. Можна через те наперед сказати, як саме допомагатиме матері Трублаєвич, як він намагатиметься полагодити конфлікти за землею між нею й селянами. І справді, ті конфлікти він полагоджував „самим мирним шляхом“. Він доводив селянам, що не можна-ж забирати чужої землі, що, мовляв, власність „священна“ (аргумент той-же, що і в розмові у вагоні: а що якби

1) Там-же, сторн. 55.

2) Там-же, сторн. 55.

3) Там-же, сторн. 55 — 56.

у вас почав хтось одбирати ваше майно, як би вам це здалось?) і т. д. На щастя Трублаєвичів дядьки були люди лагідні і згодились поки-що землі не забирати у старої пані, а таки орендувати за четвертий сніп. Також і баби задовольнились дешевшою платою за огороди, що вони орендували у старої пані, що до Терешка, який погрожував спалити хутір, то Трублаєвич його просто прогнав і взяв иншого якогось парубка, такого, „що не пив горілки“.

Скінчивши з цим, Трублаєвич на короткий час був заспокоївся. На сторінці 79-тій, після щасливого розв'язання конфліктів з селянами (по формулі „треба цінувати придбання культури“, а особливо поміщицьке добро), Трублаєвич, походивши по березі річки Кайданки, навіть співає арію з „Русалки“ (любов до природи, надто до степу, до річки, у Трублаєвича від самого письменника, звісно). Але надовго заспокоїтися Трублаєвич не міг: його турбували й мучили усе ті-ж самі питання про його одірваність від життя, від революційного руху, якого він не міг зрозуміти і прийняти, його самотність, розрив з Любою Говорецькою, його повсякчасні сумніви, вагання, — одно слово: відсутність сталого світогляду, брак гармонії між особистим, індивідуальним і громадським. Інколи йому здавалося, що „словом „непорозуміння“, яке часто приходило йому до думки в останні часи, не можна розв'язати такого складного й великого питання, котре поставив на чергу час... Безперечно, що рідний край переживає якийсь глибокий і ще добре недізнаний процес. Стара будівля тріщала по всіх скріпах, зривались штукатурки, дошки і цеглини і били все, на що падали, але що збудеться знов і як, того він не міг сказати... Тепер він бачив що не так-то це просто, як здавалось, і що доведеться новому ладові життя переступити через багато трупів, насамперед через труп його-ж матери, його сестри¹⁾. Він навіть мирився з тим, що „на шляху поступу стрінуться трупи... Це такий закон життя, що на трупах знесилених організмів зростають нові, молоді й сильні організми²⁾. Тоді він переставав журитись і приймав згадану вище формулу земського лікаря про революцію, як „весняну повідь“, яка змие всю нечисть з землі і утворить новий світ.

Але скоро думки його збочували, знов мучився й вагався й шукав „істину“ Трублаєвич. Ідучи берегом Кайданки, він любувався з тої маленької річечки і починав думати про вартість окремої індивідуальності. „Річка не хоче — думав Трублаєвич, — скоритись неминучості — злитись з Удаєм, їй люба й дорога й своя індивідуальність, своя окремість. Бо коли вона зіллється з Удаєм, то її вже не буде: буде тільки Удай. Але й Кайданка потрібна... І Трублаєвич, обережно йдучи по кризі... думав про те, що соціальні (соціалістичні?) (й) комуністичні принципи, які вони на перший погляд, а для молодіжки особисто (особливо), ні звабліві, коли їх доводити до краю, маючи на меті свободу людську, заведуть знов таки в неволю, зв'яжуть окрему індивідуальність волею більшості, яка ніколи не може стояти нарівні інтелектуального розвитку окремих більш менш видатних і оригінальних по своїй духовній організації одиниць. Він пригадав не

¹⁾ Там - же, сторн. 69

²⁾ Там - же, сторн. 70

так давно (прочитану?) утопію Белама. В якій-би то соціяльний (?) монастир обернувся світ, коли-б така утопія здійснилась!"¹⁾ І настрашений розумваннями буржуазних індивідуалістів, що ніби в соціалістичному суспільстві неминуче загине всяка індивідуальність, а вкупі з тим і вся культура, вірний вивченик їхній, Трублаевич рішає: „Не треба звужувати життя якимись вузькими, прямими доктринами, не треба класти його на прокрустове ліжко... Не треба живий організм заковувати у кайдани і т. д."²⁾.

„І зараз-же другі думки, як тінь од перших, постали перед Трублаевичем. Думати так—це-ж неморально. Це-ж дозволяти кожному робити те, що йому самому здається корисним. Це-ж оправдувати той устрій, той status quo, що загальмував на довгі часи розвиток цілого народу, сотні народів. Це-ж давати власть сильному над кволим! Ні, не так. Повинна бути десь середина, повинен бути якийсь природний закон, який управляв-би життям. Закон? Він єсть. Дарвін каже, що це боротьба за існування³⁾... Але й з цим Трублаевич не міг помириться і почував, що він стоїть на якомусь роздоріжжі, що він бачить два табори суспільства—старий, отой, що оточив Росію мов шашіль, і новий, що хоче зцілити її. Серце Трублаевича цілком належить до другого табору. Але що як проводирі цього табору почнуть заковувати життя, на зразок Белама, в нові кандани⁴⁾. Так борсається „маловірний“, „не гарячий і не холодний“ інтелігент Трублаевич в клещатах своїх сумнівів і вагань. Ті сумніви і вагання проте мусіли-б скоро зникнути, вони повинні були-б покинути Трублаевича в той момент, коли було задушено революцію. Трублаевич почав-би знов своє спокійне існування, яке було в його й перед революцією, хіба може пірнув-би у хвили міщанства, захопився-б проблемами пола, і кінець-кінцем дійшов-би до становища Кунцевича з „Варшавів“ як це й було з багатьма Трублаевичами. А може марно й тихо служив-би в своєму банкові, зробився-б, чого доброго, директором його і кейфував-би на дозвіллі, влаштовуючи від часу до часу бенкети, як міський голова з тих-же „Варшавів“ та „перекидаючись“ з приятелями „в картишки“.

Але „сліпа“ доля Трублаевича та бажання письменника Миколи Чернявського замість того привели його на одеські барикади. Він тих барикад не шукав, він навіть не знав про їх, бувши в Одесі, бо поїхав туди виключно з бажання побачити Любу, а просто випадково потрапив під кулю, тікаючи вкупі з усім натовпом випадкових людей від козаків.

Та й дальша історія Трублаевича не дуже цікава, а головне якась неймовірна. У-нівець знищеної останнім листом Люби, назвавши себе невартим нічого покидьком, він втратив захохоту до всього, „по цілих днях просижував або на ганку, або біля матери, розкладаючи на столі пасьянс. Сидів і мовчав і все про щось думав“⁵⁾. Поворот у його думках і вчинках постав після смерти матери і ще перед тим одержаної з Манчжурії звістки про смерть брата (на війні). Він не

¹⁾ Там-же, сторн. 74.

²⁾ Там-же, сторн. 75.

³⁾ Там-же, сторн. 75.

⁴⁾ Там-же, сторн. 75.

⁵⁾ Там-же, сторн. 84.

міг забути стражданнів матери за вбитим на війні сином, пригадував розпачливі братові листи і в його виростав гнів „і на себе і на всіх других, що безпечно спали, берегли свої шкури і допустили, що доведено рідний край до погибелі (трошки й великодержавного патріотизму, як і личить чесному інтелігентові¹⁾). Ні, так жити не можна... Ні, треба йти туди, куди пішла Люба, куди йде Зембулат і другі. Коли не бути вільними, то краще не жити. Бо рабське життя не достойне людини! І у серці Трублаєвича народжувалось якесь нове для його чуття, — бажання покласти свої сили на користь людям, бажання принести жертву. І здавалось, що у тій жертві повинна була бути мета усього життя його, та до цього часу він уникав від тієї повинности. Але тепер піде й принесе свою жертву. Після цього Трублаєвич повертається в своє рідне місто, служить, як і перше, в банку, але вже рішуче ніби пристав до визвольного руху. Але що неймовірно, то це те, що він позбувся одразу всіх своїх інтелігентських вад, покинув свою улюблену „серединну“ позицію й зробився з „нехолодного й негарячого“ рішучо „гарячим“. Після смерти матери й брата й після розриву з Любою йому вже не було про кого думати і дбати „і тепер він дивував смілістю і безповоротністю поглядів своїх попередніх спільників по думках і ворогів. Він знов зійшовся з Білогрудом (навіть!) і другими сміливими і нерозважними людьми і завів зносини з гуртами молодіжи. Він почував, що весняна повідь захоплює його усього і віддався їй цілком²⁾. Та далі життя Трублаєвича і його міркування (міркувати і розмірковувати він не перестав і після „перелому“) не виправдують характеристики „нового“ Трублаєвича. Завдань своїх — завдань активного борця, яким він ніби зробився — він не розумів і тепер, як не розумів і раніш, і „йому здавалось, що завтра або післязавтрього не треба буде іти в банк, а доведеться робити щось нове, велике і страшне...“³⁾ Саме життя його також ні трохи не змінилось: він служив у банкові, почав залицятися до панни Дубраєвської, а зносин його з молоддю не показано. Кінець-кінцем він знову захотів бачити Любу й поїхав в Одесу. Тут він шукав Любу, сидів над морем, познайомився де з ким і зустрів де-кого з старих знайомих, говорив з ними знов про непотрібні жертви, про марно пролиту кров і т. и. Зустрівши Любу (з Зембулатом) і не побачивши в ній ніякої прихильности до себе, він, треба думати, повернувся-б знову у свій банк, але, як сказано вище, загинув від випадкової кулі, поліг жертвою в тій визвольній боротьбі, якої не розумів і од якої увесь час ухилявся...

Ми дуже докладно спинилися на Трублаєвичеві з „Весняної Повіди“, але постать ця, ще раз треба сказати, найвиразніша і найхарактерніша з усіх постатей інтелігентів, виведених Чернявським у своїх творах, і в повній мірі показує, що цього роду людей, цю суспільну прослойку письменник добре знає і дуже правдиво та майже вичерпуюче змальовує.

На інших представниках інтелігенції у Чернявського можна не спинятись. Варто сказати тільки, що досить правдиву й цікаву

¹⁾ Там - же, сторн. 90. — ²⁾ Там - же, сторн. 98. — ³⁾ Там - же, сторн. 103.

постать являє собою письменник Рафалович, з повісти „Душа поета“¹⁾, змальований з живої людини — то є образ українського письменника, що мусів сполучати свою літературну роботу з службою у земстві за ветеринарного лікаря. Вкупі з тим ця повість — части й сатира на українське письменницьке оточення десь перед імперіялістичною війною. Варто одмітити і постаті Вуїча, Кармазина й Миши в згаданому вище оповіданні „Раби“²⁾, людей, що опинилися в гнітючій залежності й рабському страхові перед поміщиком — власником того маєтку, де вони жили. Цікаво, що „рабами“ зробилися тут не тільки Вуїч та Кармазин, які служили за управителів тих маєтків і несли відповідальність за свою роботу, а навіть стороння, незалежна від того страховища-поміщика, людина Миша: він був у гостях у Вуїча й спершу обурювався тим животним страхом перед „хазяїном“, а далі й сам відчув на собі силу того страху.

Розглядаючи твори Чернявського з погляду виявлення й змалювання у його окремих класових угруповань — їхнього становища і взаємовідносин — ми неминуче мусіли говорити й про теми його прозаїчних творів. Частіше всього темами розглянутих нами оповідань і повістей Чернявського — далеко не всіх, бо де-які важко нині здобути — є: бідкування селянства взагалі й особливо селян-заробітчан без землі й на тяжкій роботі у куркуля („Потом і кривавицею“ „За золотим руном“, „Під похилою вербою“, „Змій“); поміщицьке й куркулівське життя („Потом і кривавицею“, „За золотим руном“, „В затишку“); родині трагедії здебільшого у міщан, чиновників і попів („Кінець гри“, „Тополі“, „Vae victis“ і незгадуване тут оповідання „Зустріч“³⁾); спеціально попівське життя („Vae victis“, „В незнану далечин“); шукання щастя, з найрізноманітнішим розумінням його („Щастя“, „Vae victis“, „Раба“, „Зустріч“, „Темрява“, не згадане тут оповідання „На волю“⁴⁾), де за „щастям“ прагнуть злодії, тікаючи з тюрми); доля письменника („Душа поета“). Крім цих тем, розробляв Чернявський за довгий час своєї літературної роботи ще й інші, між ними й тему, напр., з життя Шевченка (оповідання „На передодні“⁵⁾), в якому представлено Шевченка й Куліша перед арештом 1847 року, на весіллі у Куліша) і т. и.

Треба сказати кілька слів також і за те, як ставиться наш письменник до отих щасливих і нещасливих героїв своїх оповідань. В критиці не раз уже згадувалося принагідно про гуманність Чернявського, як про характерну рису його письменницької вдачі й світогляду. Він дуже рідко картає своїх героїв, дуже рідко ставить їх в таке становище, в якому-б виявились у їх самі негативні риси, і це справедливо не тільки що до позитивних типів і фігур, але й до всяких інших. Винятки, звичайно, єсть і тут, і ясно негативними рисами змальовано в його, напр., Донченка з оповідання „Собака“, архієрея, ігумена і о. Пафнутія з „Vae victis“, Катерину Іванівну й її „поклонників“ з оповідання „Кінець гри“, поміщика Духновського й поміщицю

1) Літ.-Наук. Вістн., 1914, I.

2) Літ.-Наук. Вістн., 1909, XII.

3) Літ.-Наук. Вістн., 1913, XI.

4) Літ.-Наук. Вістн., 1908, IV; збірка „Богові невідомому“ К.-Льв. 1913 р.

5) Літ.-Наук. Вістн., 1914, II.

Куширеву з оповідань „Раби“ і „В затишку“, чорносотенців Донду й Бабакова з повісти „Весняна повідь“, чиновників-міщан та їхніх жінок з повісти „Варвари“. Величезна-ж більшість дієвих осіб оповідань Чернявського проходить перед читачем з печаттю прихильного, гуманного до їх відношення автора. Це здебільшого оті уперті шукачі щастя, оті знеможені й підупалі, звівчені й нещасливі. У Чернявського їх дуже багато, і комплектуються вони з усіх суспільних груп майже без винятку. Це ті, один з яких (о. Сергій з повісти „*Vae victis*—найвиразніший з їх, найнещасливіший з усіх) так висловився, не знайшовши щастя на світі і наважившись умерти: „*Vae victis! Горе знесиленим, ні на що непотрібним! Нема їм місця на цім світі! Смерть їм! А сам письменник, в іншому місці (в оповіданні „Змій“), змалювавши нещасливу бабу Супруниху, додає на адресу їй подібних (поширюючи реєстр отих знедолених і замучених): „Горе бідним і занедбанам! Горе холодним і голодним! Горе всім старим і підупалим!“* Отой реєстр знесилених і підупалих, серед яких є багато і згаданих уже шукачів щастя („щастя“ те, звісно, дуже неоднакової вартости: тут за ідеал його вважається иноді і крихта хліба, як у баби Супрунихи з оповідання „Змій“, і міщанське благополуччя, як у Івана Кузьмича з оповідання „Тополі“, і здобуття фальшивих кредиток, як у Ненарадовича з оповідання „Щастя“), — реєстр отой вийшов у нашого письменника, за довгий час його літературної роботи, дуже великий. Крім згаданих уже постатів, в йому записані: з представників інтелігенції — Вуїч, Кармазин і Миша з оповідання „Раби“, доктор з оповідання „Кінець гри“, Мазуркевич з оповідання „Зустріч“ (нещастя його — зрада жінки, як і в оповіданнях „Тополі“ і „Кінець гри“, тільки інший варіант її); самотні і тим власне нещасливі герої оповідань „В самотині“¹⁾ „Туман“²⁾, „Низова течія“³⁾; звичайно, і маловірний „не холодний і не гарячий“ герой „Весняної повіди“ Трублаевич і інші. Є в тому реєстрі і чиновник — телеграфист з оповідання „Темрява“, що йому у велике якесь свято доводиться сидіти на занесеній снігом станції, і є в йому й представники куркулівських родин — справді нещасливі жертви батьківського деспотизму: Панас з оповідання „Потом і кривавицею“ і Мірра з оповідання „За золотим руном“. Селяни й робітники представлені там постатями діда Кіндрата з опов. „Темрява“, що ніч і день робить „каторжну роботу“ залізничного сторожа і згаданої вже баби Супрунихи з оповідання „Змій“. Навіть покидьків суспільства не забув письменник і в свій реєстр записав імена Каленика, злодія з оповід. „Темрява“ і випадково, з непорозуміння закинутаго у в'язницю селянського парубка Крамарчука, що замість визволення („щастя“) знайшов смерть, тікаючи з тюрми (оповідання „На волю“).

Не можна не одмітити ще одної, дуже важливої риси Чернявського, як письменника — його ясно виявленої на протязі усієї письменницької праці громадськості. Чернявський ніколи не відставав від життя, він ішов за ним невідступно, відображаючи його, як

1) „Пов. й опов.“ кн. I. Херс., 1920

2) Літ.-Наук. Вістн., 1912, VI

3) Альманах „З потоку життя“, Херс., 1905

таке, з усіма помітнішими в його подіях, суспільними течіями і явищами. Чернявського вже пробували порівнювати з визначним російським письменником Чеховим, бачивши у його той-же, що й у Чехова, психологізм, ті-ж сумні, присмеркові тони то-що. Тут можна згадати ще одного відомого російського письменника, також письменника-інтелігента, що багато спільного має з Чернявським що до відзеркалення життя, фіксування у своїх творах важніших подій і громадських течій у їх послідовному розвитку й чергуванні. Це — В. Вересаєв (Смидович), що в своїх романах і повістях представив образи кращої російської інтелігенції в її прямуванні від народництва (роман „Без дороги“, 1895 року) до нашої сучасності („В тупике“, 1922 року).

Не з такою послідовністю й повнотою як Вересаєв, Чернявський все-ж таки озивається на життя, спиняючись, що правда, більше на подіях. Так він відгукнувся на події російсько-японської війни і то не тільки в поезіях (цитовані вище поезії з циклу „З днів журби і гніву“), але й в прозі. Окрім численних уступів про цю війну в повісті „Весняна повідь“ (критика російської військової акції Лінським, Зембулатом і Трублаєвичем, звістки й телеграми з Манчжурії, згадки про Мукденський бій і Цусимський розгром, картини війни в листах брата Трублаєвича і т. и.), маємо у Чернявського окремих малюнок — імпровізацію про поворот калік з тієї війни — оп. „Герої вертаються“¹⁾.

Революції 1905 року присвятив Чернявський кілька творів, знов таки не лічачи цілої низки поезій. Найбільше місця відведено їй в тій-же „Весняній повіді“, власне ціла повість, почавши від її назви („Весняна повідь, як символ революції“) присвячена першій революції. І хоч немає в ній суцільної великої картини тієї революції — письменник зайнятий тут найбільше Трублаєвичем, — але багато окремих її епізодів: заворушення земців-лібералів, демонстрація молоді, „вправи“ чорної сотні, труси і арешти, селянські повстання і нарешті повстання в Одесі.

Крім того, сюди належить оповідання „Кров“²⁾, присвячене подіям 9 січня 1905 року (салдати на початку революційних заворушень) і „Осліплення Париса“³⁾, в якому змальовано один із численних епізодів великого селянського руху 1905 року — розгром панської економії і окрема деталь: осліплення панського коня Париса.

Не обминув Чернявський і доби реакції після 1905 року. Вище вже говорилося про найважливішу з цієї доби повість „Варвари“, що в ній представлено моральний розгартіаш серед інтелігенції — „Санінство“, міщанські „розваги“, занепад школи і т. и. „Варвари“ — безперечно один з найцінніших творів в українській літературі, як виразний матеріал для характеристики тієї задушливої доби. Другий бік реакції — розправи жандарського уряду з своїми найбільшими ворогами революціонерами, власне тяжкі спогади про те — пробував Чернявський зафіксувати в оповіданні „Проклятий город“⁴⁾.

1) Літер. збірник „З неволі“, Вологда, 1908.

2) „Громадська Думка“, 1906.

3) „Нова Громада“, 1906, IX

4) „Літ.-Наук. Вістн. 1910, XI

Імперіялістична війна 1914 — 1917 років, як відомо, була мертвим часом для української літератури, бо відновлено було усі цензурні заборони на українське друковане слово. Не друкував нічого і Чернявський у ті роки і тому не можна сказати, як одбилася у його творах вся та мертвенна пора і сама війна (можна бути певним що письменник пера свого не кинув і в той час, і ми все-ж таки побачимо колись надрукованими й твори його з того часу).

Лишаючись вірним собі і своїм письменницьким заповітам, Чернявський не замовк і в часи другої революції — велика соціальна революція й громадська війна дала йому, розуміється, багато свіжого матеріялу. І письменник писав і пише й тепер, намагаючись, як завжди, не відставати од життя, а невідступно йти за ним. Теми цих його теперішніх оповідань через те життєві, сучасні, або з недавнього минулого. Дієві люди в його теперішніх оповіданнях також узяті з живого життя і з того оточення, з тих суспільних груп, що їх бачить і знає письменник. З опублікованих двох його оповідань в одному і в другому представлено окремі епізоди громадської війни на Україні. В оповіданні „Земля“¹⁾ за землю змагається і, катований німцями й своїми-ж куркулями, гине повстанець селянин; в оповіданні „На березі морському“²⁾ як страшний привид стоїть пароплав „Янтар“ і вкупі з численними жертвами військового суду, що його творить „Янтар“, гине інтелігент-лікар...

1) „Червоний шлях“, 1923, IV — V.

2) „Червоний шлях“.